

Ismertetések és bírálatok.

Thomsen Vilmos nyomozásai a finn nyelvtörténet terén.

Vilh. Thomsen: Den gotiske sprogklassens indflydelse på den finske. En sproghistorisk undersøgelse. Kjøbenhavn 1869. (Ném.: Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen. Aus dem Dänischen übersetzt von E. Sievers und vom Verfasser durchgesehen. Halle 1870.)

Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk Undersøgelse. Kjøbenhavn 1890. (Érintkezések a finn és balti (litván-lett) nyelvek között. Nyelvtörténeti tanulmány.)

II.

1890-ben jelent meg Thomsen nagy műve, «*Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog*». Terjedelmes bevezetésében a szerző mindenekelőtt ismerteti és bírálja az e téren történt korábbi vizsgálódásokat s áttekintést nyújt a balti és finn-ugor nyelvekről s azon történelmi állapotokról, a melyeket ezen népek kölcsönös érintkezésének hátteréül kell föltételeznünk. A finn és lapp nyelvek viszonyára vonatkozó vitás kérdést illetőleg a szerző azt állítja, hogy a lappot külön nyelvnek kell tekinteni, a melynek helyét a finn-ugor nyelvek sorában ma még nem lehet pontosabban meghatározni, s hogy a nyelvtudománynak föl kell hagynia a «lapp-finn közösség» hirdetésével. Szintoly alaposan kimutatja Thomsen annak az állításnak tarthatatlanságát, hogy a lappban és finnben közös germán elemek vannak. Ellenben védi azt a nézetet, hogy valamennyi finn-ugor nyelv közül a mordvin áll legközelebb a finn nyelvekhez.

Ez a közeli rokonság a finnek és mordvinok között arra indította a szerzőt, hogy elálljon attól az általánosan elterjedt nézettől, a melyet azelőtt maga is vallott, hogy a finnek északkeletről vagy keletről, a Ladoga és Onega északi részén vagy e tavak és a Volga közt elterülő vidékekről jöttek mai lakóhelyükre. A finneknek és mordvinoknak, a kiknek közeli rokonsága okvetetlenül korábbi szomszédságot tételez föl, közös elnevezésük van pl. olyan fákra nézve, mint a tölgy (*tanmi*) és jávor (*vaahtera*). De a tölgynek (s bizonyos fokig a jávornak is) északi határa a Finn öböl vé-

gétől délkelet s aztán tovább kelet vagy kelet-délkelet felé, a jaroslavi, kosztromai és vjatkai stb. kormányzóságok déli részén keresztül halad, miután Finnország déli részét is keresztül szelte. Ez tehát arra mutat, hogy a finnek, mielőtt Finnországban s határvidékein letelepedtek, a volgai népekkel együtt laktak az említett határvonal déli részén, oly vidékeken, a hol a tölgyfa otthonos.

További felvilágosítást nyújtanak a finnek őstörténetére nézve a finnek érintkezései a germán és balti népekkel. A szerző kimutatja, hogy a mordvin nyelvben nem találhatók germán elemek, s így kétségtelen, hogy a finnek és mordvinok közeli egysége már megszűnt abban az időben, midőn a finnek germán befolyásnak voltak kitéve. Mikor a finn nyelvekre a legrégebb germán hatás történt, a finnek lakóhelye Thomsen mostani nézete szerint a Finn öböl déli részén volt, holott azelőtt — abból a régibb felfogásból indulva ki, mely szerint a finnek keletről vagy északkeletről jöttek, — azt vélte, hogy abban az időben a Finn öböltől keletre laktak. Régi germán hatás található a litván és lett nyelvekben is; úgy látszik, az ép oly régi, mint a finn nyelvekben levő és valamely keleti germán nyelvből származik, hihetőleg a gót nyelvből (pl. litv. *katilas*, *kuningas*, *runa*, *stuba*, a melyek a finnben is megvannak: *kattila*, *kuningas*, *runo*, *tupa*). Különösen figyelembe vévén a finn és balti népek érintkezéseit, Thomsen azt a következtetést teszi, hogy a finnek még időszámításunk első századaiban vagy közvetlenül északra, vagy még inkább északkeletre laktak a balti népektől, a melyeken keresztül a keleti germánok (főkép a gótok) ez időtájt egy vagy több ponton egészen a finnekig nyomultak előre. Másrészt a baltok bizonyára oly messze el voltak terjedve kelet felé, hogy teljesen elkülönítették egymástól a szlávokat és finneket. A finneknek közös lakóhelye e szerint a mai Lívlandtól s Esztlantdtól keletre volt, a Finn öböltől, illetőleg Ladogától a Dűna folyóig.

A bevezetés után külön «Exkurs» következik, a melyben a szerző nyelvtörténeti alapon s igen talpraesetten megvilágítja a lív nyelv vokalizmusának sok érdekes pontját. Kár, hogy a szerzőnek csak a Sjögren-Wiedemann hiányos adatai állottak rendelkezésére. Csak 4—5 óráig, midőn már az «Exkurs» ki volt nyomva, volt alkalma Thomsennek lív beszédet hallania Kopenhágában egy szünetelt lívttől. Ezen rövid idő alatt Thomsen nem egy fontos megfigyelést tett; így pl. dán fülével azonnal észrevette a lív beszédben az ú. n. megakadó ejtést (*gestossener ton*),* a mely kiválóan fon-

*) A megakadó ejtés akként keletkezik, hogy ejtés közben a hangszálak elzáródnak. Ez a sajátság a dánban s a lettben is megvan; Kurlandban létekor az ottani német beszédben is hallottam. Úgy látszik, a lett nyelvből került a lívbe; bár megjegyzendő, hogy a lívben sokkal

tos a lív nyelvtörténet egyes részeire nézve, s egyúttal megállapította jelentkezésének főbb törvényeit.

Ezután a szerző a finn és balti nyelvek érintkezésének minőségét tárgyalja. Elsőbben is arra figyelmeztet, hogy két különböző érintkezés történt, a melyek egészen különböző korokból származnak. A finn népek közül a livek és észtek hosszabb ideig voltak a lettek szomszédai. Különösen a lív nyelvre volt a letség nagy hatással; s ez a hatás nemcsak a szókincsben észlelhető, a mely majdnem felerészben lett eredetű, hanem a szavak jelentésében, a mondattanban, sőt az alaktanban is. Ellenben az észtkben az újabb lett elemek nem nagy számmal vannak. Másrészt a lett nyelvben is egy sereg szó van, különösen a tengerészetre vonatkozó, a mely lív és észtk eredetű. De ezen aránylag újabb érintkezések mellett egy régibb balt hatásnak nyoma is fölismerhető a finn nyelvekben, a melyben egy eredetibb, lényegében a litván nyelv hangállapotját feltüntető nyelvalak tükröződik vissza s a mely bizonyos fokig egyaránt elterjedt valamennyi finn nyelvbe, kiterjeszkedve még a volgai nyelvekre is (de a lappra nem). Ellenben azt véli Thomsen, hogy a balti nyelvekben nem található semmi biztos nyoma a finn nyelvek ilyenétén hatásának.

Abban a részben, a hol azt tárgyalja, hogy a balti hangokkal és szóvégekkel miként bántak a finn nyelvek, sok fontos nyelvtörténeti tényt találunk mind a balti, mind a finn nyelvekre vonatkozólag. A finn nyelvtörténetre nézve fontos körülmény az, hogy a litván kölcsönszavak részt vettek a *ti*-nek *si*-re változásában, a hogy a közfinnben történt. pl. *morsian* = litv. *marti*, *niisi* = litv. *niytis*. Ellenben soha sem történt ilyen változás a germán kölcsönszavakban (vö. pl. *tauti* = ó-skand. *daudi*). Más nem kevésbé fontos dolog az, hogy a litván *sz* (= *š*)-nek, *ž* nek a finnben *h* felel meg, pl. *halla* fagy. *dér* = litv. *szalnà*, *hikna* szíj = litv. *sziksznà*; *hammas* (ered. **hambas*) fog = litv. *žambas*, *tarha* kerítés, *kert* = litv. *dàržas*. A litván hatás idején a finnben a mai *h* helyén sok esetben csakugyan *š* volt; e tényt sok más körülménnyel is lehet igazolni.*) Ellenben valószínű, hogy abban a korban a közfinnben nem volt *h*, a mely azonban már korán megjelenik a germán kölcsönszavakban (pl. *hartio* váll = ós-skand. **hardiō*). Még megemlítjük, hogy a litván kölcsönszavakban a finnek ép úgy bántak a zöngé nélküli *k*, *t*, *p* hangokkal, mint a zöngés *g*, *d*, *b* hangokkal, pedig a germán kölcsönszavakban ez nem szokás.

Az a balti nyelvvalak, a mely az átvett szavakban visszatük-

szabályosabban jelentkezik, mint a lett nyelvben. L. a Lív nép és nyelve cz. közleményemet NyK. XXI. 258. és 266.

*) Vö. Setälä: *Yhteissuomalainen äännehistoria* (Köz-finn hangtörténet) 264—323., 359. és Munkácsi, Nyr. XII. 441.

rözdök, sok régi vonást mutat. A litván *ë* (= *ie*) diftongus helyett még eredetibb *ai* volt benne (pl. *paimen* = litv. *pëimën-*, *taivas* = litv. *dëvas*). Az eredeti rövid magánhangzó valószínűleg nem változott még akkor félhosszúvá (pl. *kakla, kaula* = litv. *kákkas, tarha* = litv. *däržas*). Úgy látszik, a szóvégzetnek eredeti *a*-ja van megőrizve ilyen szavakban, mint litv. *ungurjys* (**angurias*) = *ankerias*, litv. *vágis* = *vaaja* (**vagja*). Néhány esetben úgy látszik *o*-féle ejtés volt a mai *a* helyén (pl. *olut* = litv. *alùs, lohi* = litv. *lászis*); továbbá eredetibb *e* az újabbkori *a* helyén (*härmä* = litv. *szarmä, *szerma*). Úgy látszik, voltak benne eredeti *a*-végű neutrumok, a melyek később egészen egybeolvadtak a hímne-műekkel (finn *kela* = ó-porosz *kel*-n kerék, vö. szláv *kolo, heinä* = litv. *szénas, vö. szláv seno*). Egy szóval, a finn kölcsönszavak oly balti nyelvvalakról nyujtanak fölvilágosítást, a mely régibb állapotról tanúskodik, mint bármely nyelvemlékben fönmaradt nyelvvalak.

A visszatekintésben összefoglalja a szerző azokat az eredményeket, a melyek vizsgálódásából levonhatók, s megvilágítja őket a történelem szempontjából.

Először arról a hatásról szól, a melyet a liv (és ész) nyelv gyakorolt a lettre. Valószínűleg a középkorban történt ez a hatás, abban az időben, midőn a liveknek egészen más helyzetük volt Lívlandban és Kurlandban, mint most. Legjobban fölismerhető a liv hatás az északnyugati kurlandi vagy «támi» lett nyelvjárásban, a mely valószínűleg részben régi liv alapon is fejlődött. Régibb finn hatást a balti nyelvekre a szerző általában nem is tart bebizonyíthatónak; csak egy pár szó van (*kinnas* és *kantele*), a mely talán a közfinnből kerülhetett a balti nyelvekbe.

A liv nyelvre gyakorolt újabb lett hatás forrásául a szerző részben a lett iskolai és egyházi nyelvet mutatja ki, részben meg az élő lett nyelvjárásokat. Azok az elemek, a melyek az utóbb említett forrásokból kerültek, abból az időből származnak, midőn a livek nagyobb területet foglaltak el, mint jelenleg, s másrészt egy régibb, inkább litván-féle lett nyelvvalak jellemvonásait tüntetik föl (pl. liv *palā'ndēks galamb* = litv. *balandis, lett balūdis*).

Sokkal nevezetesebbek azonban a legrégebbs balti kölcsönszavak, a melyek oly időben kerültek a finn nyelvekbe, midőn ezek még egységes nyelvet alkottak, s a melyek régibb balti nyelv-alakot tükröznek vissza, mint a minő eddig volt ismeretes. Nem lehet határozottan eldönteni, hogy vajjon eme hatás forrásául a litván vagy keleti lett, vagy talán egy ma már kihalt külön nyelvjárást kell e tekintenünk; a szerző e forrásul félig-meddig a keleti lett nyelvet hajlandó tartani.

A fogalomcsoportok közül, a melyeket a legrégebbs balti kölcsönszavak jeleznek, a következőket említjük meg: a családót, házi tárgyakat jelölő szavak: *morsian, nepaa, sisar, tytär,*

heimo, talkoo, malka, seinä, pirtti, seiväs, silta, tarha, panu tűz, *kauha, ratas, vaaja, kirves, niisi, olut*; testrészeket jelölők: *hammas, kaula, napa, reisi*; erdei tárgyakat, lényeket és vadászatot stb.: *salo, kataja, hara, terva, tuohi, takiainen, ansa, hirvi, hanhi, harakka, käki, rastas, teeri, käärme, herhiläinen, vapsahainen*; baromtenyésztést: *jäärä, oinas, porsas, vuohi, halli, laukki, rieska, harja, karva, hihna, villa, paimen, torvi, heinä, kulo, luhta, vihvälä*; földmívelést: *hara, herne, jyvä, pelut, siemen*; tengerészetet és halászatot: *taiva, purje, lohi, ankerias, tuulas, ahingas*; természeti tárgyakat és tüneményeket, vallást: *halla, härmä, keli, routa, taivas, perkele*; elvont fogalmakat, tulajdonságokat, segédszavakat: *kerta, tapa, halea* (észt *haljas*), *kelta, laiska, märkä, tuhat, vielä* stb.

Ha összehasonlítjuk e csoportokat a germán nyelvekből vett szavakkal, azonnal észreveszszük, hogy a balti szavak ritkább fogalom-nemeket jelölnek meg, mint a germán szavak, s hogy sokkal kevesebb köztük a tulajdonképeni műveltségi szó. Nincs közöttük semmiféle fém vagy fontosabb tenyésztett növény neve. sem pedig oly fogalom, a mely fejlettebb társadalmi állapot körébe váгна. Míg a germánok a finneknél műveltebb népnek mutatkoztak, addig a baltok és finnek műveltségi állapota között sokkal kevesebb különbség volt. Az a kép, a melyet a kölcsönszavak nyújtanak a finnek és baltok kölcsönös viszonyairól, a finneket a baltok békés szomszédjainak tünteti fel, a kik még részben házassági viszonyban is voltak velük, mint alapjában vadászattal, halászáttal és néminemű kezdetleges földmíveléssel foglalkozó nép. A finnek bizonyára tanultak egyet-mást, pl. a szerszámok és építkezés terén, a baltoktól; de a szerző különösen figyelmünkbe ajánlja, hogy nagyot tévedne, a ki azt hinné, hogy minden szó feljogosítja őt műveltségtörténeti következtetések tételére. Sok kölcsönszót nem tekinthetünk új fogalom nevéül, hanem csak már előbb is ismert tárgy új nevéül, a melyeknek régi, eredeti finn nevük feledésbe ment vagy más jelentést kapott. Ennek világos példái olyan szavak, minők *kaula* (nyak), *hammas* (fog), *sisar* (nőtestvér), *tytär* (leány, tochter); ebből azt következtethetjük, hogy más téren is kiszoríthaták az idegen szavak az eredetit.

Arról a helyről, a hol a finnek és baltok érintkezése történt, a kölcsönszavak nem nyújtanak biztos felvilágosítást, mivel a bennük tükröződő természet nem jellemző semmiféle határozott vidékre nézve. Annyi mégis kitetszik belőlük, hogy az érintkezés nem történt a tengernek közvetlen közelében; az mindenestre bizonyos, hogy a kölcsönszavak, nemhogy megzafolnák, inkább megerősítik a szerzőnek a finnek közös lakóhelyéről nyilvánított nézetét. A mi az érintkezésnek idejét illeti, arra nézve a

balti kölcsönszavak magukban véve nem nyújtanak fölvilágosítást, mivel a balti nyelveknek régibb történetét nem ismerjük. Mindamelllett a kor meghatározásában támaszpontul szolgál a balti és germán hatás korának egymáshoz való viszonya. Thomsen régebben azt vélte, hogy e hatások meglehetősen egykorúak. Újabb vizsgálataival világosan bebizonyította, hogy a balti hatás régibb a germánál, a mi világosan látható mind amaz ősből műveltségéből, a melyet a balti hatás tükröz vissza, mind a balti kölcsönszavakban előforduló hangok kezelésének némely pontjaiból (l. pl. a mit fönt a *ti* > *si* hangváltozásról mondottunk). Minthogy a legrégebb germán hatás időszámításunk első századaiban történt, a litván hatás nem kezdődhetett később, mint időszámításunk elején, vagy még inkább valamivel korábban.

Nemcsak a tulajdonképeni finn nyelvekben, hanem távolabb is találkozunk a balti nyelvek közvetett vagy közvetlen hatásának nyomaival. A lapp-ban meglevő litván eredetű szavak közül egy sem származott oda egyenesen, hanem a finn nyelv közvetésével, s ezek régibb finn nyelvállapotra mutatnak vissza. Ezenkívül bizonyos számú szó a mordvin és cseremiszi nyelvekbe is eljutott a finnség közvetésével, s ez a körülmény arra mutat, hogy a finnek s keleti szomszédai, a mordvinok és cseremiszek egysége még nem szakadt meg teljesen a litván hatás ideje alatt. De úgy látszik, hogy a baltok és mordvinok közt egyes összeköttetés is volt; ellenben a cseremiszi nyelvben található összes balti kölcsönszavak vagy a finn, vagy a mordvin nyelv közvetésével jutottak oda.

Végül bő szójegyzékek következnek: először a finn nyelvekben levő balti szók jegyzéke (több mint 200 cikk), s azután a lett (litván) nyelvekben levő finn szavak jegyzéke (körülb. 180 cikk). Ezen szójegyzékek alapos kutatásokat tartalmaznak az egyes szavak történetéről s új világot vetnek sok finn és balti szónak eredetére.

A fentebbiekben arra szorítkoztam, hogy Thomsen új művének tartalmát — lehetőleg a szerzőnek saját előadásához ragaszkodva — ismertessem, mert úgy gondoltam, ezzel teszek legjobb szolgálatot az olvasónak. Habár kétségtelen, hogy a szerző fölfogása lényegében mindenütt igen világosan meg van okolva, mégis természetes, hogy egyes pontokra nézve eltérő nézetünk lehet. A szerző maga is azt véli, hogy egynéhány szóegyeztetést még hozzá lehetne pótolni; én részemről azt gondolom, hogy a litván szókincsben, a mennyire jelenleg ismeretes, nem sok új egyeztetést lehet találni pótlékul (pl. megemlíthető a finn *kaarna* «fichten-od. tannerinde» = litv. *karnà* «lindenbast»). A szerző sok egyeztetést képesnek jelöl meg; én úgy vélem, hogy nem ok nélkül lehetne kétséget támasztani még némely más egyeztetés ellen is. Ezek közül csak egypár példát említek föl.

A 192. lapon a szerző a finn *kuontalo* «tocke, wickel von

flachs» szót a lett *kūda kūdala* stb.-ből származtatja. Meg kellene vizsgálni, nem volna-e valószínűbb a szláv alakokkal hozni kapcsolatba, a mire a *nasa*'s is mutat. Egyáltalában nagyon óhajtandó volna, hogy a szláv- finn érintkezések mentül előbb alapon megvizsgáltassanak. Kiváló érdekű az a kérdés, hogy vannak-e a finn nyelvekben olyan régiebb szláv nyelvállapotot feltüntetető kölcsönszavak, a melyekben az eredeti nasalis meg van őrizve, továbbá, hogy a szláv sziszegő mássalhangzó a közfinnben részt vett-e néhány esetben a sziszegő hangnak *h*-ra való változásában. Én úgy gondolom, ez a lehetőség nincs kizárva, habár a szerző, úgy látzik, állást foglal ellene.¹⁾

A 232. lapon a szerző helyesen származtatja a *f. silta* «hid» szót a litv. *tiltas*-ból. Hihetőleg ide tartozónak jelzi a szerző a mord. *sed, sede* «hid» szót. Ez esetben a mord. *d : lt* mindenesetre szokatlan volna. Utána kellene járni, hogy vajjon a mord. szó nem származtatható-e inkább az indo-iráni nyelvekből (vö. különösen szkr. *sētu-* «brücke», a melynek a mord. szó hangtanilag pontosan megfelelhette; vö. még mord. *virgas, vergez* «farkas», a mely a szanszkrittal egy fokon álló nyelvállapotra (szkr. *vrkas*) utal.²⁾ — Különböznél gyakran igen nehéz eldönteni, hogy egyik-másik mordvin szó a litvánból, vagy az indo-iráni nyelvekből van-e kölcsönvéve (vö. mord. *tehter, teiter, stir* «tochter», *sazor* «húg, jüngere Schwester», *odar* «euter», a melyek ép úgy lehetnének indo-iráni, mint litván eredetűek). Reméljük, hogy a szerzőnek nemsokára alkalma lesz a finn-ugor és indo-iráni nyelvek közt fenálló rendkívül érdekes viszonyokkal foglalkoznia, s talán mondanunk sem kell, hogy senki sem hivatottabb e feladat megoldására, mint a szerző.

Ezúttal nem akarok további részletekbe bocsátkozni, mert e dolgozat máris hosszabbra nyúlt, mint a hogy a «Nyelvtudományi Közlemények tere megengedné.»³⁾ Mindabból, a mit föntebb Thom-

¹⁾ Megemlítjük itt, hogy azok a példák, a melyeket Wes ke Славяно-финскія культурныя отношенія (Изв. общ. арх., ист. и этнографіи при казанскомъ университетѣ Т. VIII., вып. 1.) czímű dolgozatában a nasalis megőrzésére és a szláv sziszegő hangnak finn *h*-ra változására felhoz, többnyire tarthatatlanok.

²⁾ A finn-ugor nyelvekben levő indo-iráni kölcsönszavakra többször figyelmeztetett a szerző mind ebben, mind pedig előbbi műveiben is; l. Einfluss der germ. Sprachen 3; Kort udsigt over det philologisk-historiske Samfund's virksomhed 1885—1887. 124; Beröringer 7, 189, 232; vö. Tomaschek, Sitzungsber. der Wiener Akademie 96, 1880. 735. P a a s o n e n H. Helsingforsban a finn-ugor társaságok egyik ülésében, 1892 ben felolvasást tartott a mordvin nyelvben levő indo-iráni szavakról.

³⁾ Egy s más dologra nézve eltérő nézetemet nyilvánítottam «Köz-

sen művének tartalmáról előadtunk, eléggé kitetszhetik e műnek sokoldalú jelentősége. Eredményei fontosak a finn és balti őstörténetre s e népek régebbi műveltségi viszonyainak fölfejtésére nézve. Nyelvtörténeti anyagot tartalmaz mind a balti, mind a finn nyelvtudomány számára. S minthogy a finn nyelvekre nézve semmi régebbi ismeretünk nincs, a balti kölcsönszavak a finn nyelvtörténetre nézve annál fontosabbak, mert e tudomány számára néhány kronológiai támaszpontot szolgáltatnak, a melyeket a finn nyomozónak figyelembe kell vennie. Azonkívül mindkét nyelvcsoporthoz szövegeztetésére is világot vet. Sok helyt még a finn-ugor nyelveknek a szláv és indo-iráni nyelvekkel való érintkezéseiről is megemlékszik.

Az a mód, a hogy e föladatot végezte, messze fölötte áll a mi dicséretünknek. Thomsen teljesen jártas a finn nyelvben s rokonaiban. Számos idézet bizonyítja, hogy az idevágó legkisebb dolgozat sem kerülte el figyelmét. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a szerző alaposan ismeri a germán, balti, szláv, egyáltalán az indogermán nyelveket,¹⁾ s talán éppen egész Európának leg-sokoldalúbb nyelvtudósa, akkor megérhetjük, hogy tudta annyi oldalról megvilágítani ama kérdéseket, a melyeknek megoldására vállalkozott. A szerző pontossága egyáltalán csodálatra méltó, s nem kisebb bámulatot érdemel óvatossága s éles elméje a következtetésben s módszere, a mely a mai nyelvtörténeti vizsgálódás legmagasabb fokán áll. Az előadás formája és stílusa mintaszerű: világos, könnyen érthető és csaknem a művészire törekvő.

Remélni merjük, hogy Thomsen ezután is hű marad első tudományos szerelméhez, s ezután is kiterjeszti vizsgálódását a finn nyelvtörténetre, a melyre több világot vetett, mint bármelyik kutató ő előtte, s hogy végül munkája erős és tanulságos hatást fog gyakorolni a finn-ugor nyelvészet fejlődésére.²⁾

SETÄLÄ EMIL.

finn Hangtörténet»-emben, mint pl. a *dj*: *ts*-téle hangváltozás lehetőségéről (155. l.), az *eh*-végű szavakról (308—320. l.). A mássalhangzógyengülésre vö. u. o. 123. s köv. l. Ugyanott szoltam egyes szavakról, pl. *kataja* 59., *vierre* 64., *hara*, *haara* 254—258., *harmaa* 266. stb. A lív nyelvi pontokat külön éntem még Hangtörténetemnek kinyomatlan 3. részében. Vö. még egy ismertetésemet, mely az «Archiv für slavische Philologie» cz. folyóiratban fog megjelenni Thomsen munkájáról.

¹⁾ A román nyelvészet téren is kiváló dolgozatot írt.

²⁾ E tanulságos ismertetést finn nyelven kaptuk s fordítását Steuer János dolgozótársunknak köszönjük. (Nagyobb része finn nyelven is megjelent a *Valvoja* cz. folyóirat XI. kötetében.)

A déli lapp nyelv hangjairól.

K. B. Wiklund: Die südlappischen Forschungen des Dr. Ignaz Halász.

A *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XI. kötetében K. B. Wiklund a fenti cím alatt tüzetes birálat alá fogja eddigi déli lapp közleményeimet. Wiklund ugyanis az 1891. és 1892. években maga is bejárta Svédország Herjedal és Jemtland megyeit, a hol a legdélibb lappok találhatóak s minthogy majdnem teljes két évet töltött a különböző déli nyelvjárások tanulmányozásával, mindenesetre a leghivatottabb az én kutatásaim eredményeinek megítélésére.

Előre is kijelentem azonban, hogy ítéletében nagyon egyoldalú, hogy főleg a gyűjtött anyagnak phonetikai oldalával foglalkozik s hogy legföljebb még a szókincset méltatja némi figyelmére.

Hibáztatja mindenek előtt a dialektustanulmányban követett módszeremet, hogy összefüggő szövegeket jegyeztem föl. Szerinte e módszer mellett az eredmény mindig tökéletlen és elégtelen, különösen mikor az ilyenmű vizsgálódás alapján hangtörvényeket akarunk megállapítani. Épen azokat a példákat nem találjuk, a mikre szükségünk volna és nem találjuk oly nagy számmal, hogy ezekre a hangtörvényeket, a dialektus és nyelv fejlődésének történetét biztossággal alapíthatnók. Azon kívül csak az gyűjthet szöveget, az illetékes rá, a kinek az illető nyelvjárás az anyanyelve és ennek is rendkívül képzettnek kell nyelvészetiileg lenni, hogy feladatának kellően megfelelhessen. Például Sweet phonetikailag közölt angol szövegeit említi. A szövegek följegyzése a mellett sok időt is rabol s míg egy-két lapra való leír, addig néhány száz szót jegyezhet föl, melyeknek minden esetre sokkal több hasznát vehetjük, mint az előbbinek. Épen azért Wiklund szerint szókincset kell gyűjteni és evvel kapcsolatban az alaktant vizsgálni.

Szerintem sem az nem cselekszik helyesen, a ki tisztán szövegeket gyűjt és semmi másra nem fordítja figyelmét, sem az, a ki tisztán szavakat és paradigmákat hajhász. Mert mi a célunk? A nyelvnek a maga egészében való megismerése. Nemcsak hangokat, szavakat, alakokat keresünk, hanem azt is, a miben az alakok, a szavak, a hangok élnek, t. i. mondatokat. Annyit Wiklund maga is elismer, hogy a szöveggyűjtés módszerének megvan az az érdeme, hogy alkalmazása által néha olyan ritkábban előforduló szókat és alakokat figyelhetünk meg, melyeket kérdéssel alig kaptunk volna meg. De van más érdeme is. A szók jelentéséről, a nyelvtani alakok használatáról, a szórendről, a hangsúlyról és több másról csak az összefüggő szöveg, a mondat adhat biztos fölvilágosítást. A kinek tehát rövid idő van rendelkezésére, mint

nekem is volt, az nagyon eltévesztené a célját, ha csupán Wiklund módszerét követné.

Épen ez okoknál fogva követte a szöveggyűjtés módszerét Budenz is, mikor alkalma nyílt idegen népek, pl. lappok vagy szamojédok nyelvét vizsgálni. Törekedett, a mint törekedtem én is, a hangoknak lehető hű leírására, de törekedett főleg mesterkéletlen népies szöveg gyűjtésére, mert ebben tükröződik vissza leghívebben a nyelv igazi mivolta.

De van még egy más hatalmas ok is, a mi különösen az ismeretlen vagy kevésbé ismert ugor nyelvek vizsgálatánál a szövegek gyűjtését parancsolja, ez pedig nem egyéb, mint az illető szövegek tartalma. Friis lpf. mondái és meséi, Donner közleményei lehetnek fonetikailag hibásan följegyezve, de kétségkívül rendkívül érdekes adalékokul szolgálnak a lapp nép szellemi életének megismerésére. Vagy Munkácsi B. vogul szövegei tartalmukat tekintve nem érnek ugyanannyit, mint a belőlük levonható nyelvészeti tanulságok? Ha ő csak szókat, csak paradigmákat akart volna gyűjteni és a szövegek följegyzését egy vogul Sweetre hagyja, nem botorul cselekedett volna? Ránk, a kiknek alkalmunk van valamely ugor nép körében időzni, nemcsak a nyelv vizsgálatának földadata hárul, hanem az is, hogy az illető nép mythikus maradványait, szokásainak, erkölceinek hagyományait gyűjtsük, a mennyire még gyűjthetők. Ez utóbbi oknak is jó része volt abban, a nyelvészetin kívül, hogy a körülményekhez képest, ilyen irányban is iparkodtam gazdagítani a lappokról való ismereteinket.

Ha van közleményeimnek hibájuk és hiányuk, annak semmikép sem a módszer az oka. Kétségtelennek tartom ugyanis, hogy a ki rövid idő alatt sok szót fog összeírni vagy gazdag paradigmagyűjtemény megszerzésére törekszik, az minden tekintetben legalább is ugyanannyi hibát, de sokkal végzetesebbeket követ el, mint a ki szöveget gyűjt. Wiklund bírálatának egyik helyén összeállít közleményeimből néhány szót és nyelvtani alakot melyeket «unbewusst hervorgezwungen», öntudatlanul kierőszakoltaknak mond. De hát mikor fordulhatnak elő ilyen kierőszakolt alakok? Épen akkor, mikor az ember csak szókat és alakokat akar megtudni. És ha nálam, legalább Wiklund állítása szerint, olyan csekély terjedelmű szó- és alakkikérdezés mellett, a milyent én alkalmaztam, is fordulhattak elő kierőszakolt alakok, mennyivel inkább ki van téve ennek a veszedelemnek az, a ki csak szókat és paradigmákat kérdez.

Gyűjtéseim alkalmával különben a következő módszert követtem. Mindenek előtt kérdeztem egy csomó szót, aztán mondat alakjában intézve a kérdést, elragoztattam egy vagy két főnevet és igét és csak azután fogtam hozzá a szöveggyűjtéshez. De itt se mindjárt eredeti szöveget jegyeztem föl, hanem elővettem valamely

népiesen írt svéd textust, pl. a Düben könyvében található lapp mesefordításokat vagy egy svéd népmesét és ezt fordítottam le lappjaimmal mondatról mondatra haladva. Miután így némileg megismerkedtem az illető nyelvjárással, fogtam csak hozzá a svéd nyelv segítségével Friis egyik meséjének a *Jetanasen hägga* címűnek az átdolgozásához s csak miután ez mind megvolt, kezdtem eredeti szövegeket is gyűjteni. A Skalstugu hegységben, a hová több heti előzetes tanulmány után jutottam, már nem szorultam a fordítás közvetítésére, hanem mindjárt eredeti szöveg följegyzéséhez fogtam. A Lule lappmarkban is először a nyomtatott Máté evangéliumát írtam át mesterem segítségével a jokkmokki élő kiejtés szerint és csak azután láttam hozzá az eredeti szöveg gyűjtéséhez.

Szövegeimet egyébként nemcsak leírtam. Mindegyikén átmentem legalább is még egyszer, hogy jól hallottam-e az egyes hangokat és egyúttal minden névszónál és igénél a tőalakot is tudakoltam. A kikkel hosszabban voltam együtt, azokkal végig mentem röviden az egész nyelvtanon is, összeállítottam néhány paradigmát és a déli lapp szókincsről való ismereteimet is igyekeztem mennél bővebbé tenni. Megesett az is, hogy némely lappal csak egy óráig vagy fél óráig lehettem együtt s ezekkel már nem nézhettem át a kapott anyagot. Ezt aztán úgy kellett közlenem, a mint első hallásra lejegyeztem. Ilyen azonban elenyésző csekély számmal van gyűjteményemben.

Ismertetésének legnagyobb részében Wiklund közlött déli lapp szavaim fonetikai leírásának bírálatával foglalkozik. Szerinte a déli lapp nyelvben sokkal több hang van, mint a meny nyit én észrevettem és az észrevettek közül is többet hibásan hallottam. Én 15-fele rövid magánhangzót jegyeztem föl, ő 26-ot, én 32-fele egyszerű mássalhangzót, ő 53-felét.*) Én egyféle *k-t* jelelek, ő négyfelét, én egyféle *n-t*, ő itt is négyfelét stb. Nem akarok Wiklundnak az én jelölésem iránt támasztott kifogásaira bővebben reflektálni. Megengedem, hogy Wiklund jól hallotta az egyes hangokat, de ugyanezt követelem a magam részére is. A fonetikus följegyzés, különösen idegen nyelvterületen, több tekintetben mindig subjectiv lesz, mert első sorban a halláson alapszik, és tiltakoznom kell azon aprólékos kicsinyeskedés ellen, melylyel az én följegyzéseimet elítéli. Ne felejtse el a saját mondását, hogy «dialektikus följegyzésekre» (s itt nemcsak nyelvmutatványokat értek) «csak az teljesen illetékes, a kinek a vizsgálendő nyelvjárás az anyanyelve». Wiklund sem lapp, hanem svéd, és könnyen megeshetik, hogy néhány esztendő múlva, ha esetleg újra vizsgálja a

*) Evvel szemben érdekesnek tartom megjegyezni, hogy a magyar köznyelvben, nem tiszta fonetikai szempontból tekintve, csak nyolcféle rövid magánhangzó és csak 22-féle egyszerű mássalhangzó van.

déli lappságot, sok olyant lesz kénytelen hibásnak tartani, a mit helyesként jegyzett föl, s ha akadna egy lapp Sweet, az talán ép oly kicsinyeskedéssel rostálná a Wiklund kutatásait, mint ő most az enyéimet.

Mert megjegyzendő, hogy Wiklund és az én följegyzéseim között, a sok apró, szörszálhasogató finomságot leszámítva, nincs is oly nagy eltérés és a mi van, az a legtöbbször onnan is magyarázható, hogy mindegyikünk más-mástól jegyzett; sőt merem állítani, hogy némely tekintetben még jobban hallottam, mint ő. Csak egyet említek. Wiklund az egész déli lappságban nem ismer más alakot, mint *ëöcëih* és *ëöcëat* «állni», melynek præsens s. 1. sz.-e *ëöcëam*, 3. sz.-e *ëöcëä*, *ëöcëi* v. *ëöcë*. Úgy látszik, nem vette észre, hogy az ered. *u* tövégfű és *oa* v. *ua* (Wiklundnál *ò*?) tőmagánhangzós igék, legalább a skalstugani dialektus szerint, csak a præ. s. 3. személyében és a part. præteritiben tüntetnek föl egyszerű magánhangzót, szerintem hosszú *ò*-t (tehát *ëöcëe* v. *ëöcëa*; *ëöcëuma*), egyebütt pedig mindig diphthongust (tehát: præ. s. 1. *ëuëcëam*, pl. *ëuëcëu* stb.) Ez pedig fontos ragozásbeli sajáttság, melyet nemcsak ezen az egy igén, hanem egész sereg idetartozón figyeltem meg a nélkül, hogy tervszerűen meg akartam volna figyelni. Csak mikor itthon a hasonló adatokat összeállítottam, vettem e jellemző hangváltozást észre.

Más kérdés, vajjon szükségünk van-e ilyen végleteleg menő aprólékos jelölésre? Szerintem az összehasonlító nyelvészet szempontjából nincs. Erre teljesen elegendő az úgynevezett durvább átírás és én sajnálom is, hogy szövegeimet és szótáromat nem ilyen alakban közöltem. A hol pl. egyszer *ë*-t, másszor *ï*, majd *ie*-t, *ï*^e hallottam, ott elegendő lett volna egy *ë* jel, a hol *uo*, *uo*, *uo*, *uö*, *uo*, *uö*, *üö*, *üo* stb. változatokat írok, ott megtette volna a nyelvészet szempontjából egy közös *uo* is. A változatokat csak azért adtam, mert a további kutatás alapjául szolgáló szövegekben és szótárban túlságos lelkiismeretességből nem éreztem magamat följogosítva, hogy csak egyet fogadjak el helyesnek, a többit pedig mellőzzem. Hátha épen az az általános alak, a mit én egyéni sajátságoknak tartok.

A mit Wiklund nem hallott vagy nem úgy hallott, arra könnyű szerrel rámondja, hogy nem helyes. Pedig talán sehol se burjánzik annyira a dialektikus különbség és a dialektuson belül az egyes emberek ajkán a hangoknak oly ingadozó és változó kiejtése, mint épen a déli lappoknál. Néhány mérfölddel idebb vagy odább már nagy nyelvjárási különbségek támadnak. A magyarban az egyes dialektusokon belül meglehetősen csekély ingadozások találhatók, de azért itt is előfordul, hogy néha ugyanazon nyelvjárársban, ugyanazon beszélőnél a legváltozatosabb alakok szerepelnek. Ha pl. Wiklund egy németül tudó Bakony vidéki magyar

emberrel beszélne s azt kérdezné tőle, mit tesz az *ihm*, ez talán az általános alakkal azt felelné: *neki*. Egy másik ugyanazt. De ha szöveget gyűjtene vagy hosszabbban ráérne az illető dialektus körében időzni, ilyen alakokat is találna: *néki, nekije, nékije, nekíjje*. — *Das Buch gehört ihm* mondatot evvel fordítaná le: *A könyv az üvé*, de később azt is hallaná tőle: *az üé, az üveje, az üeje*. A német *dann* szót *azután, asztán, osztán* stb., a német *gespenst* szót *késértet, kísértet, kísértet, kísértet, kísirtet* stb., a német *sobald*, irodalmi *mihelyt* kötőszót *mihétt, mihent, mihánt, mihenest, mihencst, miháncst* stb. alakokban hallhatná ugyanazon beszélőtől. Persze megeshetnék, hogy Wiklund mindig csak a legszokottabb alakot jegyeznél s a többire azt mondaná, hogy én ezt nem hallottam, tehát szabály, hogy a Bakony vidéki dialektusban a *v* kiesése, a helyett *o, é* helyett *i, i* stb. nem fordul elő.

Aztán olyan apodiktikus biztossággal mondja ki a maga ítéleteit. Pl. az én *l* jelölésemről, hogy «ott is *l*-t irtam, a hol a nyelv csak *l*-t ismer». Nem a nyelv ismer ott csak *l*-t, hanem Wiklund úr hallott így, ez pedig egészen más dolog, mert a hol én *l*-t jeleltem, ott határozottan *l*-t is hallottam. Rám disputálja, hogy az élet szóra a lappban nem fordul elő a *liewq* alak és csak azok a nyelvmestereim használták a svéd *lif* helyett, a kikkel a *Jetanasen hägga-t* átvettem. Nos én ezt a szót nem csak edsáseni 14—17-éves nyelvmestereimtől hallottam, hanem a nélkül, hogy kérdeztem volna rá, eredeti elbeszélésben is kaptam skalstugani már a harmincz évhez közel járó mesélőmtől *lejowušn* inessivusi alakban (Svéd-lapp nyelv II. 43. lap alul 4. sor): nom. s. *lejéwq*.

Ha Wiklund a saját tapasztalatából nem ismer egy-egy szót, mely szótáromban előfordul, mindjárt kész a gyanusítással. Azt kérdezi: «woher hat Herr H. z. b. seine wörter *lierta H., lakastallih H., röcci' U (u.), rikkähta U (u.) rienie F., rattih U (a.), mükaik F., wuéineset F. u. a.?*» Hát honnan? Lappoktól. Magam persze hogy nem faragtam őket és a legnagyobb részét megtalálja a szövegekben is. Akárhányszor megtörténik, hogy mikor valaki néha a legközségesebb szóra tudakolódik, azt a feleletet kapja a kérdeztől, hogy ezt a szót nem ismeri, bár az illető maga is használja. Érdekes nálunk e tekintetben az *évad, ivad* története és különösen jellemző, a mit a Nyelvörben már többször elbeszéltek. Kérdi valaki egy miskolcezi embertől: «Mi az, a mit itt Miskolczon oly sűrűn használnak az emberek: *asszámára?*» — «*Asszámára? Itt hallotta ön azt?*» — «Itt, többször.» — «No már kérem alássan, én *asszámára* harmincz esztendeje lakom itten, de még egyetlen egyszer se hallottam.»

Fölemlíti, hogy a szók jelentését nem adtam mindig egész helyesen vissza. De ha előfordul itt-ott ilyen hiba, annak nem én, hanem lapp mestereim az okai, a kik az illető szót úgy magyaráz-

ták. Ilyen szót Wiklund 18-at sorol föl. De ezek legnagyobb részénél nincs igaza. Én *altaka*-t úgy magyarázom «alle renntierkühe zusammen», Wiklund azt mondja nem úgy van, hanem «was man von renntierkühen erhält, d. h. milch, käse u. dgl.» Nálam e szó ebben a mondatban fordul elő: *monna wuëihtum altakum, ruónë-kum koatāmāsa*, melynek ezt a svéd fordítását kaptam: *jag drifver boskapet på bete* = a nyáját (lappúl: a réntehénállományt és réntökörállományt) kihajtom a legelőre. Hogy lehet itt belemagyarázni a Wiklund értelmezését? — *q̄ltarostet* szerintem «besitzen, im vermögen haben», szerinte «sterben». Én azt kérdeztem frosvikeni mesteremtől, mit tesz az lappul: *huru myeket besitter den här mannen?* (mennyije van ezen embernek) s ő ezt így fordította: *man jienum tihte karra q̄ltarosta v. utñeha*. Itt is lehetetlen az *q̄ltarostet*-nek «halni» jelentése, hanem az *utiñehtet* változat bizonyossága szerint is csak *besitzen*-t jelenthetett. — *hohčelit* fő jelentése csakugyan «vermissen» s az véletlenségből maradt ki a magyarázatból, de jelent, legalább magyar és német szempontból, aggodást is, pl. ebben a mondatban: *poñte hohčela, attá tahtera q̄kukkiem hajepána* a gazda aggodik, hogy a leánya sokáig odamarad (vö. lat. *desidero*, *wünschen* és *vermissen*). — A *kacstet* szónak lehet, hogy «uriniieren» jelentése is van, de ebben a mondatban *aprie kacstie* (az eső eloltotta, t. i. a tüzet), nekem a *kacstët* szót «*ut-släcka* (eloltani)»-val fordították. — Némely szó megtudására a Düben könyvében levő lapp tárgyakat ábrázoló képeket mutogattam mesteremnek. Ott a fejbőr képére mondta azt, hogy *kalluhka* (Düben 135. l. 33. kép), a téli bocskor neve pedig az én mesterem szerint *kuopoka*. A Düben 149. lapján van két, lulei lapp nyelven úgynevezett *suoñier* és erre mondta frosvikeni lappom azt, hogy *k'äülhkä*. Azon a képen nincs is szán, hogy véletlenül arra gondolhatott volna. Mikor a Düben 152. lapján, 46. képen rajzolt szénatekereszt mutattam, azt nevezte el lappom *vi'réie*-nek. Erre is azt mondja Wiklund «sowohl das wort, als der damit bezeichnete gegenstand sind in F. unbekannt». (!) Pedig hát egyedül a kép birta lappomat ennek az «ismeretlen» szónak a kimondására.

És így megy az végig. Fölöslegesnek tekintem, hogy a legtöbb állításának tarthatatlanságát kimutassam. Hanem annyit legalább megkövetelhetek Wiklundtól, hogy tudja azt, hogy a szóknak vannak szinonimáik és hogy ugyanazt a szót más vidéken néha egészen eltérő jelentésben használják.

A szótáram technikai berendezése ellen az a kifogása, hogy nehézkes a betűrend és sok benne az utalás. E betűrend nálunk már traditio, s bár magam sem tartom a legszerencsésebbnek, de megtartottam Budenz kedvéért, a ki Hunfalvyval együtt ugyanezt használta. Az utalás pedig azért van, mert a szótár, mint a bevezetésben is mondom, első sorban a közlött szövegekhez készült és

ha valaki ezeket forgatja, könnyebben megtalálhatja a keresett alakot.

Baja van Wiklundnak a szótáramban található idegen szók kimutatásával is. Ha Wiklundban csak egy kis elfogulatlanság van, mindjárt láthatta volna, mi volt a szándékom. Ezt a kérdést egészen mellékesen érintettem. Svéd-lapp dialektusokat vizsgáltam, tehát az idegen eredetre való utalás kedvéért rövidesen megemlitem, hogy a kérdéses lapp szó a svéd irodalmi nyelvben vagy a svédnek egy dialektusában ilyen s ilyen alakban van meg. Évvel nem akartam mondani, hogy a lapp szó épen ennek az alaknak az átvétele. Az idegen szók kérdése a lappban olyan fontos, hogy Thomsennek rendkívül érdemes munkája után eszem ágában se lehetett vele egy szótár keretében végezni. Igaz, hogy itt-ott, de csak nagyon mellékesen, egy-egy gót v. ó-skandináv alakot is említek. Ezek azonban csak Rietz tájszótárának forgatása közben csúsztak tollam hegyére. Déli lapp szótáromból ezt az idegen eredetre való utalást egészen ki is akartam hagyni, hogy a kérdéssel külön foglalkozzam. Hogy mennyire mellékesen foglalkoztam ez utóbbi helyen a lappban levő germán elemekkel, annak legvilágosabb bizonyítéka, hogy azon szók túlnyomó része, melyektől W. óva int, hogy valaki valahogyan eredetieknek ne tartsa őket, idegennek jelölve megvan nálam is, még pedig Lule lapp szótáromban, a déli lapp alakoknak megfelelő lulei lapp szók alatt. — Végezetül azonban megjegyzem azt is, hogy én csakugyan nem tartok minden germán eredetű lapp szót olyan régi korból való származásának, mint a hogy Thomsen állítja, sőt van egy-kettő, melyeket nem is tartok germán, hanem ugor eredetűnek.

Legjobban kimutatja azonban Wiklund rosszhiszemű kicsinyeskedését és akadémuskodását, midőn a szótáramban előforduló svéd helyekről emlékezik meg. Szórol szóra idézem erre vonatkozó szavait: «Herr H. hat an vielen stellen bei der übersetzung der lappischen wörter auch einige schwedische wörter und sätze hinzugefügt, die gewiss die erklärung der betreffenden lappischen sprachmeister darstellen sollen. Alle jämtländischen lappen sprechen indessen ein sehr gutes schwedisch und es ist absolut unmöglich, dass sie dabei so grobe fehler gemacht haben können, wie man sie in den erklärungen des herrn H. findet.» — És tovább: Was die sache noch dunkler macht, ist, dass man in diesen sätzen hier und da einen deutlichen einfluss der deutschen sprache spüren kann, so heta in der bedeutung «nennen, = d. h. heissen, und die wortfolge in när man måste renen med våld hålla tillbaka.»

Mit akar ebből következtetni? Nem érthetem másra, mint hogy az adott svéd magyarázatokat nem lappoktól hallottam, hanem magam csináltam. Ezt az insinuatíót a leghatározottabban vissza kell utasítanom. Bárkinek megmutathatom eredeti följegy-

zésemiben az illető svéd magyarázatokat, melyeket minden részükben, egész szerkezetükben lappoktól kaptam. Nem változtatam rajtuk semmi mást, minthogy az *inte* «nem» jelentésű tagadó szó helyett az irodalmi *icke* alakot tettem. A szókat, a szórendet, úgy hagytam meg, a hogyan lejegyeztem.

A rossz szórendről, melyet W. a szememre vet, számoljon tehát a lappok lelke. Különben is a főntebb említett szórendnek németesen így kellene lennie: *när man renen med våld tillbaka hålla måste*. Egyben azonban igaza van. A *heter* «nennen» értelemben való használata a svédben határozottan germanismus. De az is kétségtelen dolog, hogy én azt laptól jegyeztem le. De hogy kerülhetett a lapp szájára? Csak úgy magyarázhatom, hogy én, a ki nem dicsekszem azzal, hogy kifogástalan svédiséggel beszéltem, kérdezhettem germanismussal; pl. *när heter den ene mannen den annans* (helyesebben: *den andres*) *fru sébjeg?* És erre felelhetett a lapp ember az én «uri» svédiségemtől félrevezetve szintén a *heter* germanismussal.

Szinte nevetségessé válik azonban W., mikor ilyeneket is szememre hány, hogy azt írtam: *huru han var tilltygadt e h. tilltygad; tungbelastad e h. tungt belastad*. Erre én azt felelhetném, hogyan tudott ő ismertetése 26. lapján a 20. sorban ilyent írni: *dieser lautgesetz e h. dieses lautgesetz?* — Vagy talán toll- és sajtóhiba nincs a világon?

Miután szótáram és nyelvmutatványaim ez egyoldalú ismertetésével végez, A svédországi lapp nyelvjárások cz. művem azon fejezetére tér át, a hol a déli lapp nyelvről szólok. Ezen munkámban iparkodtam először nyelvi tények alapján osztályozni a lpS. nyelvjárásokat és három csoportba osztom őket, északi, közép és déli svéd-lapp nyelvre, a szerint, hogy az úgynevezett mássalhangzó erősbulés es gyengülés hangtörvénye mennyiben uralkodik az egyikben és mennyiben a másikban. Ebben iparkodtam osztályozni a déli lappságot, sőt alnyelvjárásai szerint magát a jemtlandi nyelvterületet is, mindenütt fölemlítve azon hangtani jelenségeket, melyeket az egyes dialektusokra nézve legjellemzőbbeknek tartok. A déli lappság jellemző sajátosságaiul pl. a következőket sorolom föl: a) Mássalhangzók terén: 1. A mássalhangzó erősbulés és gyengülés megszűnik ragozásbeli tényező lenni; 2. számos szó elején parasitikus *j* fejlődik; 3. többi lapp szóközépi *jv* hosszú *jj*-re változik; 4. lpF. *ð*-ből szóközépen *r* lesz; 5. lpF. *še*-igeképző, melynek a lpS. ságban *he* alakja van, itt *še* alakban visszatér. — b) Magánhangzók terén: 1. számos többi lappságbeli kéttagú szó a tömagánhangzója itt *i*-re; 2. a többi lpF. és lpS. dialektusok *o* v. *u* tömagánhangzója itt gyakran *a*-ra; 3. északibb *o* tömagánhangzó gyakran *u*-ra változik; 4. a névszók nominativusa, több ragja, a névszóképzők magánhangzóval végződnek, holott a többi lappság

csak mássalhangzó végzetet ismer; 5. ezzel szemben egy másik, épen ellenkező sajáttság uralkodik a déli lappságban, t. i. a magánhangzók elnyelése v. megrövidülése egyes ragok és képzők előtt; 6. egy az indogermán nyelvek ablautjához hasonló hangváltozás. Ezen kívül fölsorolom még a főbb alaktani és szókincsbeli sajátságokat is.

Nekem nem volt szándékom a déli lapp nyelv hangtörvényeit kutatni, nem akartam pl. megállapítani, hogy miféle természetű és eredetű szók azok, melyek a többi lappság többeli *a*-jával szemben *i*-t tüntetnek föl, hanem csak azt akartam kitétetni, miféle hangtani különbségek választják el az északibb svéd-lappságtól, vagyis egyszerűen konstatálni, hogy pl. az északibb *a*-nak a déli lappban igen gyakran *i* felel meg.¹⁾ Wiklund azonban vagy nem tudta vagy nem akarta fölismerni munkámnak ezen természetét.

Az a kérdés, valóban jellemzők-e a föntebb fölsorolt tulajdonságok a déli lappságra vagy nem? Minthogy az adatok helyessége ellen nem kardoskodhatik, tehát mit tesz? Kikap egy pár apróságot és szavakon nyargal, melyek munkámnak valódi érdemeit egyáltalában nem érintik. Én jellemzőnek mondom a háromtagú alakokban a végmagánhangzó megmaradását, ő legnevezetesebb és legjellemzőbb jelenségnek mondja; én az *i*-nek *a*-ra, az *ī*-nek *ai*-re, az *a*-nak *u*, *o*-ra, az *ū*-nak *au*-ra stb. változásáról azt mondom, hogy «némileg az indogermán ablauthoz hasonlít», ő umlautnak mondja. Én sem állítottam, hogy ugyanaz, mint az indogermán ablaut. Nem a hangváltozás eredetét, hanem jelentkezésének módját hasonlítottam össze.²⁾

¹⁾ E kérdésnek hangtörténeti értékéről egy külön értekezésemben szólok «Eredeti hangállapot a svéd-lapp nyelvjárásokban» cz. alatt. Hunfalvy-Album.

²⁾ E változásról «A svédországi lapp nyelvjárások» cz. értekezésemben még azt mondom: «Sajnos, e jelenséget nem vizsgáltam egész terjedelmében s így egyelőre biztos törvény alá nem foglalhatom. De épen ebből a czélból tartózkodtam 1891-ben újra a skalstugani déli lappok között s ma már evvel a kérdéssel is teljesen tisztában vagyok. Tudom azt, a mit azelőtt csak sejtettem, hogy a név- és igeragozás ez ablautszerű változásai hol lépnek föl és mitől függenek. Az igéknél pl. a tőhöz járuló ragok szerint megkülönböztetünk két és többtagú igéket. Az ablautszerű hangváltozás csak a kéttagú igéknél történik, melyek 1. *i*, 2. *ē*, 3. *a*, 4. *ū* (*u*) tövűgűek. Az *i* tövűeknél nincs hangváltozás; az *ē* tövűeknél a ragbeli *a* hatása alatt a præs. sing. három személyében és a part. præteritiben; a *a* tövűeknél ugyancsak a ragbeli *a* hatása folytán a præs. sing. 3. személyében és egy alcsoportnál a part. præteritiben is; az *ū*, *u* tövűgűek három alcsoportja közül pedig az elsőben a ragbeli eredeti *ū* hatása folytán ugyancsak a præs. s. 3. személyében és a p. præt.-ben, néháznál pedig csak a præs. s. 3. személyében változik a tömagánhangzó. — A névszóknál e hangváltozás általánosan csak a kéttagú *ē* tövűeknél történik, még pedig az egyes sz. allativusában a ragbeli *a* hatása alatt.

Ilyen kicsinyeskedésekből és aprólékoskodásokból áll Wiklund egész bírálata. Arról egy szóval sem emlékezik meg, mennyi, az egész lappságra fontos új alaktani részlet van gyűjteményemben, és mennyi szókinszbeli és mondattani új anyagot nyujtok a kutatónak. Nagyon természetes hogy mindent egy ember nem figyelhet meg és tökéletest nem nyujthat. Bizonyára van az én dolgozataimnak is hibájuk és hiányuk. De hát az igazság tisztá képe nem egyszerre terem meg s Rómát sem egy nap alatt építették. A multnak az igazságra való törekvései, az alap megvetői azonban mindig tiszteletet és nem kicsinylést érdemelnek. Wiklund maga is megvallja, hogy mindenütt az én munkáimmal a kezében kezdte meg és folytatta tanulmányait. Ha valaha tehát sikerülni fog neki jobb eredményeket elérni, mint nekem, azokat is jó részben az én kutatásaimnak köszönheti.

HALÁSZ IGNÁCZ.

A nyelvhelyesség.

Adolf Noreen: Über Sprachrichtigkeit (für deutsche Leser bearbeitet von A. Johannson. — Indogermanische Forschungen. I. Band.)

Mint hogy mi nálunk aránylag sokat foglalkoznak a nyelvhelyesség kérdéseivel, czélszerűnek tartjuk bő kivonatban közölni Noreen svéd nyelvész rendszeres fejtegetését e tárgyról. A jegyzetekben közölt fölvilágosító adatokat a német átdolgozó példáiból válogattuk.

A nyelvhelyesség fontos kérdésével jelenleg — a spekulatív, általános kérdések iránt való közönyösség folytán — keveset törődnek, pedig hogy mily jelentős, azt mutatja a kiváló elmék egész sora, a kik vele foglalkoztak. A kérdés eldöntésében két, csaknem mindenben ellenkező szempont vezette őket, t. i. az irodalomtörténeti az egyik, a természettudományi a másik pártot. Az értekező egy harmadikat fog csatolni a kettőhöz, melyet észszerűnek (rationális) nevez.

I. Az irodalomtörténeti állásponton levők normálul valamely — gyakran önkényesen választott — múlt idő nyelvhasználatát tekintik. Ez irány legkiválóbb képviselői Jakob Grimm, K. A. J. Hoffmann (Neuhochdeutsche Schulgrammatik), Engelién (Grammatik der neuhochdeutschen Sprache), Andresen (Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen) stb.

Mindezek határozottan elvetik az analogiás képzéseket.*) A hangtörvények okozta változásokat inkább tűrik, de itt is gyakorta jutnak ellenmondásba magukkal.

*) *Wir sunken, sprungen* szerintük «történetileg helyes», tehát nem vetendő el (Hoffmann, Schulgramm. 58. l.). *Boge, brate* jobb mint *bogen, braten*; még helytelenebb a *bögen, gärten*-féle pluralisok használata. A dat. -e elhagyása helytelen, *dies* és *des* a *dieses* és *dessen* helyett szintűgy. *Stiefeln* és *fenstern* (plur.) elvetendő.

Szerintök tehát a nyelvhelyesség kérdésében egyedül az dönthet, a ki a régi nyelvet ősméri; övé az utolsó szó, a föltétlen jog az ítéletmondásra. — Ez álláspont helytelensége kiderül a következőkből:

1. Helytelen eljárás az, hogy vmely dolog normáját magának a dolognak határain kívül keressük. Már pedig az újfn. nyelv p. o. egészen más, mint a kfn.

2. Egy elmúlt kor nyelvét későbbi kor nyelvének ideáljául, követendő képeül föl nem állíthatjuk a nélkül, hogy rengeteg nehézségbe, sőt egészen elháríthatatlan akadályokba ne ütköznénk.

3. Ha meg csak meg akarjuk közelíteni a régebbi nyelvet, akkor a legnagyobb önkénynek adunk szabad tért, s nem akad két ember, a ki megegyeznék abban, milyen messze mehet e kérdésben. Így aztán még a kiátkozott analogiás-képzés dolgában is következtelenségekbe estek.¹⁾

4. A hangtani törvények alkalmazása nehéz, ha nem lehetetlen. A régi vagy a jelen vagy a most fejlődő törvényeket vegyük-e figyelembe? Vagy mind egymás mellett? És ha egyik ellenmond a másiknak? Aztán a hangtörvények is egyre változnak a tudomány fejlődésével!²⁾

5. Az idő megválasztása, melynek nyelve normául szolgáljon, egészen önkényes. A német tudósok egy része p. o. megelégszik az újfn. közvetlen elődjével, a kfn.-tel. De akad olyan is, a ki csak a gót vagy angolszász nyelvet tartja »richtig deutsch»-nak az újfn. pedig romlott nyelvnek mondja. Ám ugyanily jogon egy ó-görög vagy ind tudós ugyanezt mondhatná a gót vagy angolszász nyelvről.

6. Ez az álláspont az irodalomban megőrzött nyelvnek a kelleténél többre becsüléséből származik. Részére a nyelv csak a papíron él; szorinte az élő nyelvnek az írott szerint kell igazodnia, holott ép fordítva helyes; a régebbi nyelvhasználattól való eltérés h a n y a t l á s (Verfall), nem pedig — a mint tényleg áll — fejlődés.

7. Ily fölfogás a nyelv élete ellen dolgozik, s ha követeléseiket végre akarnók hajtani, a nyelvnek megmerevedését idézőök elé. Pedig a nyelv nem akar egy régebbi használathoz ragaszkodva megállani, hanem változik folyton, hogy eleget tehessen a fejlődő kor követelményeinek.

¹⁾ *Sanken-t, sprangen-t* elvetik, mert a kfn. csak *sunken, sprungen* alakot ősméri, hanem *halfen, warfen* (kfn. *hulfen, wurfen*) megmaradhatnak. *Bogen, braten* helytelen, de *garten, rücken, knochen* helyes. *Bögen, gräben* még helytelenebb, hanem *hähne, schwäne* (*hanen, swanen* a kfnben) ellen semmi kifogásuk sincs. A dat. *e* elmaradása a *dem tag, dem hirt* stb.-félékben kárhoztatandó, hanem a vég *e* kiesését a *glück* (kfn. *gelücke*) szóban vagy az oly adverbiumokban, mint *hart, fast, schon* (kfn. *harte, faste, schone*) nem nézik oly ellenséges szemmel. A *stiefeln* és *fenstern*-féle analogikus pluralisképzést «ki kellene irtani», de a *die stacheln* (kfn. *die stachel[e]*) *die seen* (kfn. *die see*), *die enden* (kfn. *die ende*)-féléket észébe se jut senkinek se bántania.

²⁾ Így a *liederlich* alakot a *liederlich*-nél jobbnak tartják és itt nemcsak arról felelkeznek meg, hogy a *mieder* szóban az *ü* helyén *ie* állapotott meg (kfn. *müeder, muoder*), hanem arról is, hogy e szó az ófn.- és kfn.-ben csakis *liederlich* alakban fordul elő, s hogy csak a népetimologia hozta kapcsolatba a *luder*-ral, egyébként pedig a görög *ἐλεος*-hoz tartozik.

II. A természetudo mányi álláspont, melynek némi részben Schleicher is híve (bár az analogiás képzés dolgában az előbbi iskolába sorozandó) és Müller Miksa első harczosa (a mi az álláspont gondolatmenetének közérthető és genialis kifejtését illeti), a következőkben foglalja össze elveit:

Normál a beszédbeli nyelv szolgál, mely élő szervezet, és így nem is kell megütközni azon, hogy él, sőt élvén — változik is. E változás nem hanyatlás, hanem fejlődés. A dialektus a nyelvnek valóságos vérkeringése, mely többre becsülendő minden irodalmi nyelvénél. Ha egy nyelv alak keletkezett, joga van ahhoz, hogy éljen. Több nem egyező forma közül az a jobb, melyet többen beszélnek. A mit általában használnak, az a legjobb. Vox populi vox dei. A kisebbségnek nincs igaza, de csak relativ értelemben; mert abszolúte nem helytelen semmi, a mi megvan — a beszéd nyelvében. Ellenben egy írótól kitalált forma semmi esetre sem helyes. Szakértő a nyelvhelyesség dolgában mindenki. A használat helyességéről statisztikai adatok szereznek bizonyosságot. — Ez iskola fiatal hívei közül Osthoff válik ki (Spriftsprache und Volksmundart).

Világos, hogy ez álláspont ép oly helytelen, mint az első. Még helytelenebb. Ad absurdum lehet vezetni, ha saját föltevéséből indulunk ki. A következő kifogások kínálkoznak önként:

1. Furcsa, hogy ép a nyelv az egyedűli, melyben a többség csalthatatlanul dönthet. Így hát a kisebbségnek sohse volna igaza. Hatalom és jog itt azonos, a mi azt jelenti, hogy itt egyáltalán nincs jog.

2. Ha jó vagy helytelen volta a kifejezésnek csakis a beszélők számától függ, akkor két egykép használt kifejezés közül egyik nem jobb a másiknál. S ha a nyelv javítása attól függ, hogy a használat mennyel egységesebb legyen, akkor a különböző időkben divatozott, s általában járatos kifejezésekről sem lehet mondani, hogy egyik jobb, mint a másik, s hogy így a nyelv a változás folytán javult. De így aztán fejlődéséről se igen lehet szó. Ha az egyik használat általános, akkor az föltétlenül jó; ha most behoznak egy másikat, az válik általánossá, akkor meg az jó. Hát a régi e szerint milyen?

3. Ha elfogadjuk ez álláspontot, akkor tulajdonképen nem is szabad változtatni a nyelven. Mert a változtatott alak nem egyez meg az általános használatban levővel, tehát abszolúte helytelen, mert még eddig nem hallották. De így aztán megmerevedik a nyelv. Azt lehetne eilene vetni, hogy az emberi akarat úgyis tehetetlen a nyelv változásaival szemben. Am ha ezt meg is engednők, még mindig ténynek marad az, hogy a nyelv csak a helyesség ellen való szüntelen vétkezés útján fejlődhetnék. Már pedig az olyan elv, mely a fejlődésnek ily törvényét állítja föl, helyes nem lehet.

4. Ha meg is engedjük, hogy a nyelv természeti produktum, akkor sem lehet a vad terméket a legszerencsésebbnek, a buja, magára hagyott tenyészetet a legvalóbb fejlődésnek tartanunk. Hozzáértő kertész megnevesíti, termékenynyé teszi azt a fát, a mely vadon elcsenevész.

Látni való, hogy e két elv helytelen. Hogy helyes elvet állíthassunk föl a nyelvhelyességre nézve, ahhoz a nyelv való természetének megállapítása szükséges. Az a nyelvhasználat a leghelyesebb, mely legjobban megfelel a nyelv föladatainak. De mi a nyelv föladata? E kérdés elvezet a harmadik.

III. a racionális állásponthoz. Képviselőire nehéz volna rámutatni. Maga az u. n. új-grammatikai iskola, mely nemcsak közel áll a fölfogáshoz, hanem jórészt azonos is vele, a nyelvhelyesség kérdésében ingadozik még, mert nem tudott eddig szabadulni a természettudományi iskola hatása alól (Madwig, Paul, Leskien, Whitney).

A racionális fölfogás kiinduló pontja a következő: a nyelv a közlés eszköze. Az a nyelvhasználat a legjobb, mely a közlendőt legjobban közli. Abszolút helytelen csak az a nyelvhasználat, mely vagy semmikép se érteti meg a beszélő gondolatát vagy ferdén. Hibás az olyan nyelvhasználat, mely hiányosan, jó vagy legjobb, mely megközelítőleg vagy teljesen megérteti a beszélő gondolatját.

Hogy lehet a legjobb eredményt elérni? Ez a beszélőn s a megszólítottan áll. Az utóbbi a fontosabb. Általában egy kifejezés se a legjobb: itt jó, amott rossz. Szabályúl azt állíthatjuk föl: *legjobb az, a mit az illető hallgatóság leggyorsabban és legpontosabban megérthet, a beszélő legkönnyebben előadhat.*

Igy fogván föl a dolgot, a következő megállapodásokra juthatunk:

1. Helytelen, a mit rosszul értenek. Közérthető, népszerű munkákban a filozofia terminus technikusait bizonyynyal másra magyarázza a járatlan olvasó, mint a mit jelentenek.¹⁾

2. Helytelen, a mit nem értenek meg. Az alsóbb néposztályoknak szánt iratokban *perfid*, *nonchalant*-féle kifejezéseket használni hiba. Gyakran félre is értik őket.²⁾

Az érthetlenséget sűrűn idézik elé a *homonymok*. Azért, ha van egy fogalomra két szó, melyek közül az egyik nem tevésthető össze egy rokonhangzású szóval, akkor azt kell választanunk.³⁾

3. Helytelen mindaz, a mi nehezen érthető; mert kellékül vallottuk azt is, hogy a beszélőt gyorsan meg lehessen érteni.⁴⁾

Ezek a megszólított szempontjából való helytelenségek. Fontos azonban az is, hogy magának a beszélőnek könnyen essék a beszéd. E szempontból

4. Rosszabbak a nehezebben kiejthető szók a könnyebbeknél.

5. Rosszabbak az emlékezetben nem oly jól megragadó, nehezebben asszociálható szók, mint az olyanok, melyeket a rokonhangzású szók egész serege tart emlékezetünkben.⁵⁾ Itt mutatja áldásos hatását a különbségeket kiegyenlítő analogia.

¹⁾ *Sinnlichkeit, reine Vernunft, praktische Vernunft, Ding an sich* stb.

²⁾ Így a berlini nép a *gastrisches feber*-t elnevezte *garstiges f.*-nek, az *irritieren*-t úgy érti, hogy *irre machen*, és *irritieren*-nek is ejti.

³⁾ Az egy paradigmához tartozó különböző esetben levő, de egyhangzású formáknál minden — akár újabb keletű — megkülönböztetés is helyes. Így a *stiefeln*, *ärmeln*, *fenstern*.

⁴⁾ Így pl. *weiland* a *vormals* helyén nem jó, mert a *land* szótagon mellékhangsúly van, s így valami összetételre lehetne gondolni a *land* szóval. *Eisbein* a *hüftbein* helyett szintén rossz, mert — mint a berlinieknél látszik — félreértésre ad okot: *ik habe reene eisbeene = kalte füsse*.

⁵⁾ E szempontból a kfn. gyöngé főnevekből lett erős főnevek job-

6. Rosszabb a hosszú kifejezés a rövidnél, ha ez sem mond amannál egyebet.

7. Helytelenek a fölösleges érthetőségű, pedáns kifejezések, melyek oly értelmi különbséget akarnak kiemelni, mely már úgysis érthetően jelezve van.¹⁾

8. Egészen elvetendő minden változtatás, melylyel semmit se nyerünk arra, hogy a megértés pontosabb vagy gyorsabb legyen. Úgy szintén egyes — a nyelv életének folyamán megváltozott alakoknak a régi, történeti alakra való visszaváltoztatása is helytelen (ha az a történeti alak maga is él), mert e változtatások kitünően gazdagították a nyelvet, s elvetésök szegényedését vonná maga után.²⁾

E szempontból helytelen még a grammatikai terminus technikuskok lefordítása, mert a tanulónak könnyebbségére nincs, csak az idegennek okoz fölös nehézséget.

Az idegen szók használatában szolgáljon útmutatóul a következő.

a) Az idegen szók, ha a nyelvben meghonosultak, itt bizonyos formát kapnak. E formákat tartsuk meg változatlanul. Helytelen volna *Parí-t*, *Inglend-et*, *Fransz-ot* mondani *Párizs*, *Angol*, *Franciaország* helyett.

b) Kivételesen, ritkán idézett idegen szók változatlanul megahagyandók. Igen helytelen azonban, ha idegen neveket egy harmadik nyelv befolyásával ejtünk ki, mondván *Plateé-t*, *Donkizott-ot*, *Círusz-t*, mikor azoknak *Platajaj*, *Donkihóte* és *Kurus* a nevik.

A nyelvnek a szépsége első sorban a kifejezéseknek czélszerűségétől függ. Természetes, hogy a gazdagság és változatosság szintén sokal hozzájárul. E gazdagsághoz két módon juthatunk: új képzések és kölcsönszók útján.

a) Új képzések útján meglevő anyagunkból gazdagíthatjuk nyelvünkét és pedig szóösszetétellel vagy képzéssel. Az ily alkotások többet érnek, mint a kölcsönszók, és pedig nemcsak nemzeti szempontból, hanem azért is, mert nagyobb közönségre számíthatnak s az anyag hozzájuk könnyebben, közelebből is szerezhető.

b) Kölcsönszóknak kell tekintenünk nemcsak az idegen nyelvekből, hanem saját nyelvünk régebbi korából vagy egyes tájszólásaiból vett szokat is. Idegen szók az általános kultúra tárgyainak jelzésére alkalmasak.

Végül a támadható kifogásokra feleletül! Azt lehetne mondani,

bak. Így *namen*, *frieden*, *glauben*, *willen*. Helyesebb a *fände*, *stände*, *begänne*, mint a *fünde*, *stünde*, *begünne*. *Rufen*, *rief*, *gerufen*-nak nincs hasonló a verboja, mely megkönnyitené emlékezetünket, helyesebb volna tehát a *rufte*, *geruft*, mely előkerül Goethe, Schiller, Voss irataiban.

¹⁾ Pl. *Ich fechte, du fichtst*; a *brechung* fölösleges, mert az alany s az ige végződése úgysis elárulja a második személyt. *Bänger* rosszabb, mint *banger*; *gesünder* rosszabb mint *gesunder*. A *ferne*, *lange*, *harte*-féle adverb. formák kínosan pedánsok. Úgyszintén a *zehn pfennige*-félék, a hol nem több egyénről, individuumból, hanem mértékről van szó.

²⁾ *Drücken—drucken*, *bett—beet*, *fahl—falb*, *ätzen—ätzen*, *Karl—kerl*, *Minna—minne*, *magd—maid* stb.

hogy ez álláspont körülbelül azonos azzal, a mely a használatot tekintii legfő törvénynek. Erre nemcsak az a mentség, hogy ez csak a legfőbb, de nem minden esetben az eredmény, hanem főkép az, hogy egy kifejezés nem azért jó, mert használatban van, hanem azért van használatban, mert jó. Legtöbbször a jót válogatják ki, de azért nincs kizárva, hogy a helytelen is használatban marad. Egyazon kifejezés lehet jó is, rossz is; a maga helyén kitűnő, és rossz, ha nem alkalmazkodunk ahhoz, a kinek beszélünk. Itt áll csak igazán, hogy az opportunizmus csak dicsérni való az oly embernél, kinek elvei és ideáljai vannak, míg másnál csak jellemtelenségrek mondható.

Azt is mondhatnák, hogy praktikus hasznuk nincsen e soroknak, mert a használat úr, vele szemben tehetetlen az egyes. De ez sem áll! Mert igenis ép az egyesek irányadók, mint megannyi példa mutatja. S végül még az a vád érhetné ez irányt, hogy a kifejtett törvények annyira bonyolultak, egyszerre annyi szempontot kellene figyelembe venni, hogy kénytelen az ember valamennyit elhanyagolni. Ez áll! hanem ne is foglalkozzék az ily dolgokkal mindenki, csak, a ki ért hozzá. S ki ért hozzá? Nem a nyelvtudós, nem a statisztikus, a ki a használatot megfigyeli. Hanem egyrészt a nyelvfilozofus, másrészt a nyelv avatott kezelője. Ő képes újat alkotni a meglévő anyagból. Mi, a tömeg, viseljük gondolatainknak azt a ruháját, melyet nekünk ők szabtak, ők varrtak. Ők az igazi mesterek!

És ebből már most következik, hogy «jól» akkor beszélünk, ha úgy beszélünk, mint a «jó» szónokok és írók. Ők maguk, mint művészek, tudattalanul alkotják meg a szabályokat, miket mi törvényeinkké avatunk. Ez ad egyszersmind kulcsot e soroknak a nyelv mivoltát, természetét illető filozofiai fölfogásához.

A nyelv nem egyszer s mindenkorra kibocsátott papirpénz, melynek mennyisége, anyaga és értéke meg van állapítva, úgy hogy egyébre se kell vigyáznunk, mint hogy a forgalomban a papírt ne nagyon kop-tassuk; de nem is természeti produktum, melynek az ember akaratától független, sőt ellenére is érvényesülő élete, mozgása, léte van. A nyelv műtermék, (akár a ruha, hajlék stb.), mely változik, mert használják és koptatják, de fejlődik és javul is ép a viszonynál fogva, mely az alkotó művész (az ember) s a közt van, a kinek a mű készül (az embernek). A nyelv javítását abban hagyni és a nyelvet magára hagyni, ez nem volna méltó az emberhez; de arra sincs mindenki hivatva, hogy javítson rajta, hanem csakis a nyelvművészek, a nagy szónokok, nagy írók, kiknek jövőjük az, hogy egykor őket klasszikusoknak nevezzék.

SEBESTYÉN KÁROLY.

A dentalis spiransról, mely az *enni*, *egér*-féle magyar szók ősu-
gor alakjában e szóknak elején állott s mely helyett a vogul s osztják
többsnyire *t*-féle hangot mutat, egész kötetnyi értekezés jelent meg a
pétervári akadémia *Mémoires*-jaiban Anderson Miklóstól: *Wandlungen
der anl. dent. Spirans im Ostjakischen*, 1893. Az érdekes munkát bőveb-
ben fogjuk ismertetni. A szerző ugyanolyan eredményre jut, mint Bu-
denz a 3. személynévéről szóló értekezésében (NyK. XXI.), melyet
ő még nem ismert.

Kísérletező phonetika.

1. *C. von Krzywicki*. Über die graphische Darstellung der Kehlkopfbewegungen beim Sprechen und Singen. Königsberg i. Pr. 1892.
2. *Paul Wendeler*. Ein Versuch die Schallbewegungen einiger Konsonanten und anderer Geräusche mit dem Hensen'schen Sprachzeichner graphisch darzustellen. München. 1886.
3. *Ph. Wagner*. Über die verwendung des grützner-marey'schen apparats und des phonographen zu phonetischen untersuchungen. Phonetische Studien, IV.
4. *Ph. Wagner*. Französische Quantität (unter vorführung des Albrecht'schen apparats). Phonetische Studien, VI
5. *L'abbé Rousselot*. Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin (Charente). Paris. 1891.

Az emberi hangot vizsgálva a phonetika tudományának folyton küzdenie kellett avval a nehézséggel, hogy mulékony benyomások után kell indulnia, nem lévén semmi eszköze, a melylyel megkösse s figyelmes vizsgálat tárgyává tegye a kiejtett hangokat. Fülünk nagyon főkéletlen eszköz a hangok s játtságainak s képzésük módjának megítélésére s ép azért a phonetikusoknak nagyobb része mindjárt oly eszközöket keresett, melyekkel pontosan meg lehet ismerni a hangok képzése módját. Ily eszköz első sorban a gégetükör, melynek segítségével láthatjuk beszélő szervezetünknek legelrejtettebb részét, a géget. *Brücke* és *Czermak* különböző kísérleteket tettek a lágúny működésének megismerésére. *Kingsley* a mesterséges szájpaddás segítségével, *Techmer* a nyelv, illetve a szájpaddás befestésével tették láthatóvá a nyelv működését az egyes hangok képzése közben (v. ö. A magyar hangok képzése, Nyelvtud. Közl. XXI. 130.).

Krzywicki, fentebb említett munkájában, a gégefő mozgását vizsgálja beszéd és ének közben. Erre a célra egy külön készüléket szerkesztett, mely pontosan lerajzolja a gégefő legkisebb mozgását is: s közli 11 lapon a kísérletei közben nyert rajzokat, a 12. lapon pedig az erre a célra szolgáló készüléket mutatja be. E kísérletek segítségével bebizonyítja, hogy magas hangok képzésekor a gégefő emelkedik, mély hangok képzésekor pedig leszáll; tehát a hang magasságára nemcsak a hangszalagok hossza és feszültsége van befolyással, hanem az egész gégefőnek helyzete is. Evvel kapcsolatban közli azt a tapasztalatát is, hogy a mély hangú egyéneknek s a basszistáknak gégéje messzebb van az álltól, mint a tenoristáké.

Mindezen kísérletek daczára a hangok képzésének legtöbb részlete rejtett titok maradt, s a részletes kutatást az nehezítette legjobban, hogy a kiejtett hangot nem lehetett maradandóvá tenni, s a különböző helyen, vagy különböző időben képzett hangokat nem lehetett egymással összehasonlítani. A physikusok már régebben használtak oly eszközöket, melyek feljegyzik a hangok rezgési hullámain s így láthatóvá teszik a különbséget a különböző magasságú zenei hangok között. Ez eszközöket alkalmassá kellett tenni arra, hogy a beszéd közben képzett hangok rezgését is jelöljék s már hatalmas eszköz áll rendelkezésünkre, hogy a phonetika eredményeit minél pontosabbá és megbízhatóbbá tegyük. *Donder*s foglalkozott először ilyennemű kísérletekkel (*Zur Klangfarbe der Vokale*, 1864), azonban csak a legújabb időben kezdették az efféle

kísérleteket a nyelvtudomány számára is értékesíteni. Legtöbb eredményt mindenesetre a phonograph használatától várhatunk.

Wendeler a Hensen-féle hangíró készüléket használta (*Sprachzeichner*) a kieli egyetem physiologiai intézetében s arra törekedett, hogy bemutassa azokat a hullámvonalakat, melyek egyes mássalhangzók képzése közben létrejönnek. Hensen készüléke bekormozott üveg-lapra írja a kiejtett hang okozta rezgési hullámokat, s ezeknek képét Wendeler nagyítva közli művében. Összesen 27 rajzot mutat be, azonban ő maga nem elemezi rajzait s különben is csökkenti e mű értékét az, hogy a szerzőnek — a ki különben orvos — nincsenek meg a kellő phonetikai ismeretei. A közölt rajzok közül különösen érdekesek az *r* hullámvonalai, melyek világosan mutatják, hány rezgésből áll az illető hang; továbbá érdekes összehasonlítani a zöngés és zöngé nélküli mássalhangzók hullámvonalait (pl. *b* és *p*; *d* és *t*; *l*, *m*, *n* és *f*, *s*, *ch*).

Fontosabbak azok a kísérletek, melyeket egyes nyelvészek tettek külön erre a célra szerkesztett készülékekkel.

Wagner kezdetben a Marey-féle dobot használta, s a dialektikus megfigyelésekre szolgáló készüléket Grütznér, tübingi tanár állította össze számára. Ez a készülék bekormozott papírszalagra jegyzi a hanghullámokat, melyeknek képét sellak-oldattal tehetjük maradandóvá. Azonban e készülék nagyon hiányos; egyrészt mivel nagyon kicsiny volt a papírlap, a mire a hanghullámokat jegyezte. másrészt pedig a dob forgása sem volt egyenletes. Ez okból Wagner nyelvészeti megfigyelések számára külön készüléket szerkesztett Albrecht tübingi egyetemi mechanikus segítségével. Második dolgozatában ezt az új hangíró készüléket ismerteti, s bemutatja azokat a megfigyeléseket, melyeket e készülék segítségével a francia hangok időtartamára nézve tett.

E hangíró készülékek használata nagy befolyással lesz a nyelv-járások kiejtésének pontos vizsgálatára, a mennyiben a hangképzésnek nem egy részletéről csakis az efféle kutatás adhat pontos felvilágosítást. Az ilyen készülékek segítségével nyert hullámvonalak összehasonlító vizsgálata főleg a következő kérdésekre nézve adhat pontos feleletet.

1. *Milyen magánhangzóból áll valamely diphthongus?* Ép a diphthongusok alkotó részeit legnehezebb megismerni pusztán hallás után; a leírt hullámvonalak elemzése azonban meg fogja mutatni milyen az illető diphthongusnak mindegyik alkotó része. — 2. *Milyen az időtartama valamely kiejtett szó minden egyes részének?* A kiejtett szó részeinek időtartamát lehetetlen hallás szerint megmérni, ellenben a leírt hanghullámok nagyságát egyes készülékek segítségével a legpontosabban meg lehet mérni; az eredmény természetesen csak az esetben lesz pontos, ha az a lap, melyre az illető készülék a hanghullámokat jegyzi, egyenletesen halad előre. Wendeler egy hangvilla rezgéseivel méri a kiejtett hang időtartamát; Wagner a másodpercek ezredrészeivel. — 3. *Mekkora a hang képzésére szolgáló lehelletkibocsátás erőssége?* Erre a hanghullámok alakja ad feleletet; minél erősebb a lehellel kibocsátása, annál nagyobbak a létrejött hanghullámok. — 4. *Milyen az átmenet az egyes érintkező hangok között?* Az alig hallható kapcsoló hangokat világosan megmutatja a hanghullám alakja; így pl. a mássalhangzókat követő hehezetet, Wagner szerint, világosan meg lehet látni a nyert

képen. — 5. *Milyen az r hang rezgése?* A hanghullám megmutatja, hány rezgésből áll a lingualis vagy uvularis r. — 6. *Orrhangú-e valamely magánhangzó vagy nem?* Ezt is megtudhatjuk e készülék segítségével, ha egy kaucsuk csövet használunk, melylyel az orrüreg levegőjének rezgését a hangfelfogó dobra vezetjük. — 7. *Zöngés-e valamely kiejtett hang vagy nem?* A zöngés hangok rezgési hullámainak más az alakja, mint a zöngé nélküli hangoké.

Rousselot munkája tulajdonképp *Cellefrouin* község nyelvjárásának leírása hangtani szempontból. Az első részben (1—143. l.) a nyelvjárás kiejtésének lehető legpontosabb s a legapróbb részletekre kiterjedő leírásait nyújtja, a második rész (145—352. l.) az egyes hangok történeti változásával foglalkozik. A kiejtést Rousselot részint önmagán, részint családjának egyes tagjain vizsgálta többféle készülék segítségével, melyeknek egy részét ő maga szerkesztette dialektikus kutatások céljából.

E készülékek közül a legfontosabb a feljegyző készülék (*appareil enregistreur*), mely a hangszervezet bármely mozgását egy hengerre erősített és bekormozott papírlapra jegyzi; az így nyert alakok rajzát közli is művében, s ezek segítségével magunk is meggyőződhetünk állításainak helyességéről. E fő készüléken kívül még többet is használt. Egyik a nyelv mozgásának jelzésére szolgált (*appareil externe de la langue*), másikkal az ajkak működését figyelte meg (*explorateur de lèvres*), a harmadik a lehellet kibocsátásának erősségét (*explorateur de la respiration*), a negyedik a gége mozgását jelzi (*explorateur du larynx*), — egy ötödikkel a hang képzésére használt levegő mennyiségét méri meg (*spiromètre*). Használta ezen kívül a mesterséges szájjpadlás is. Ezek csak a fontosabb készülékek; ezeken kívül még többet is használt, melyekkel nyelvjárásának hangjait a lehető legpontosabban elemezhetette, s az eredmény, melyre jut, sok tekintetben új világot vet a hangok képzésére általában.

Az egyes hangok képzésének helyét a mesterséges szájjpadlás segítségével állapítja meg. A rajzok, a melyeket erre vonatkozólag közöl, nem elég világosak, egyrészt mivel több hang képzésének módját adja ugyanegy rajzon, másrészt mivel csak a nyelv érintkezésének határát jelöli meg, nem pedig az érintkezésnek egész felületét. Így is érdekes összehasonlítani rajzait azokkal, melyeket a magyar hangok képzését illetőleg a Nyvtud. Közl. XXI. kötetében közöltem. A magánhangzók képzéséről szólva, közli Rousselot az ajaknyílás nagyságának rajzát és méreteit is.

A hangok képzésére a nyelven kívül befolyással vannak még a hangszalagok, az orrüreg és az ajkak. Beszélő szervezetünk e három fontos részének működését szintén lerajzolja Rousselot az ő készülékeinek segítségével. E rajzok felvilágosítást nyújtanak a hangképzésnek oly apró részleteiről is, melyeket fülünkkel észre sem lehet venni; különösen fontosak azok a tanulságok, melyeket az egymással érintkező zöngés és zöngé nélküli hangok képzésére nézve nyerünk. E rajzok ugyanis azt bizonyítják, hogy az egyes mássalhangzók zöngé tartalma nem mindig egyforma s az egymással érintkező mássalhangzók assimilatiója sem mindig teljes. A lágy íny működését is híven feltüntetik e rajzok, melyekből kitűnik, hogy a franczia orrhangú magánhangzók nál

az orrüreg együtt rezgése nem egyforma minden helyzetben; hiányzik az orrhang az illető magánhangzó első részében *b*, *p*, *t*, *k* és *d*, *g* után.

A hangok képzésére felhasznált levegőmennyiség megmérése szintén érdekes eredményekre vezetett. Több levegőt használunk fel a folytonos hangokat képezve, mintha pillanatnyiakat ejtünk, viszont az orrhangokat kevesebb levegővel képezzük, mint az explosívákat, a zöngés spiransokat, mint a zöngé nélkülieket, az *l*-t, mint az *r*-t stb. Rousselot készülékei pontosan megjelölik a kiejtett szón vagy mondaton végigmenő erősségi hangsúly folytonos változását is.

A hangok időtartamát a másodpercek századrészeivel méri s arra az eredményre jut, hogy az explosívák rövidebbek a spiránsoknál, a zöngések a zöngénélkülieknél s hogy az egyes mássalhangzókat annál rövidebb ideig ejtjük, minél messzebb esnek a szóban. A kettős, illetőleg hosszú mássalhangzók rendszeren még egyszer annyi ideig tartanak, mint a megfelelő röviddek. Ugyanazon magánhangzó hosszúsága is függ helyzetétől; leghosszabb rendszeren, ha magában áll, legrövidebb két mássalhangzó között. A diphthongusok rövidebb ideig tartanak, mint a mennyi ideig az őket alkotó két magánhangzó külön-külön tartana. viszont hosszabb, mint a mekkora egy-egy alkotó része külön. — Az egyes hangok zenei magasságát a rezgések számának közlésével s hangjegyekkel jelöli; s legaprólékosabb pontossággal vizsgálja saját kiejtésében a zenei magasság folytonos változását. Erre nézve is összeállítja megfigyeléseinek eredményét, azonban a hang magasságának változtatása oly egyéni sajátysága minden beszélőnek, hogy abból általánosan érvényes szabályt elvonni nagyon nehéz.

Láthatjuk, mily fontos szerep vár e hangíró készülékekre az élő nyelv tudományos vizsgálata szempontjából, s az egyes nyelvjárások kiejtésének különösségeit csakis az ily készülékek segítségével fogjuk pontosan megismerni. Ma még nagyon megnehezíti az ilyen vizsgáldást e készülékek drágasága; Rousselot rendkívül pontos készüléke 7000 frankba kerül; Hensen hangjelző készülékének ára teljesen felszerelve 1200 márka, a Grützner-Marey-féle készülék is 300 márkába kerül. A legújabb Albrecht-féle készüléket valószínűleg olcsóbban is meg lehet majd szerezni. E készülékek használatának másik akadályja az, hogy a ki használni akarja, annak nemcsak phonetikusnak kell lennie, hanem ném physikai ismeretekkel is kell birnia, már pedig a nyelvészek erre nem igen szoktak törekedni.

BALASSA JÓZSEF.

Finn és magyar csillagnevek.

I.

A. *Petrelius*: Suomalaisia tähtien nimityksiä (Fennia I. No. 10.)

A néprajzi és folklór-kutatás egyik legérdekesebb, de legnehezebb feladata a népies csillagismeret megállapítása. A csillagok nevei, a hozzájuk kötött népies felfogás és a hozzájuk fűzött mondák, mesék összehasonlítása más népek csillagismeretével csak akkor lehetséges, ha a meghatározásban a csillagnevek tudományos — csillagászati — értékét

is megállapítjuk. Hogy egy példával éljek, a magyar ember egy három csillagból álló képet bíró pálczájának hív; a finn embernek van: Áron pálczája, Jakab pálczája, Péter pálczája; melyiknek felel meg e három közül a bíró pálczája, csak akkor tudjuk meg biztosan, ha megállapíthatjuk, hogy e csillagképeken melyik csillagászatilag megjegyzett csillagképeket érti. E tekintetben nálunk csak egyoldalú gyűjtések történtek, a mennyiben a csillagoknak csak neveit és a hozzájuk fűzött mondákat jegyeztük fel. A kis Finnország ebben is tovább haladt már.

Dr. Krohn finn csillagneveket jegyezt fel, de nem lévén egyúttal szakember a csillagászatban, nem tudta megállapítani, azok mely csillagoknak felelnek meg, ez a körülmény pedig a nemzetközi összehasonlíthatásnak úját vágná. A Petrelius tehát elment a gyűjtés helyére Karstulába (az északi szélesség 63° s a Helsingforstól számított hosszúság 0° -a alatt), s a csillagneveknek megfelelő csillagokat következőkép állapította meg:

- Aaronin sauva* (Áron pálczája) = α, β, γ Aquilæ.
Auringon tähti (Napcsillag) = α Bootis (Arcturus).
Ehtotähti, Iltatähti (esti csillag) = Venus.
Jakopin sauva (Jakab pálczája) = Aaronin sauva.
Kalevan miekka (Kaleva kardja) = δ, ϵ, ζ Orionis.
Kalevan tähti (Kaleva csillaga) = α Canis maj. (Sirius).
Kalevan tähdet (Kaleva csillagai) = ι, ϑ Orionis.
Karhun nousu tähdet (a medve felkelő csillagai) = α, β Cephei.
Kiertotähti (bolygócsillag) = planeta.
Kointähti (hajnalcsillag) = Venus.
Kolmitähti, Kolmoiset (hármás) = δ, ϵ, ζ Orionis.
Korvatähti (fülcillag) = Vega (α Lyrae).
Kukkotähti (kakascillag) = α Bootis (Arcturus), α Tauri (Aldebaran).
Kulkutähti (vándoresillag) = α vagy γ Leonis.
Kuuseuraaajat (holdkiséző) = Regulus, Mars, α Virginis.
Lapin otava (Lapföld medvéje) = Ursa minor.
Leijonan häntä (oroszlán farka) = α, β, γ Arietis.
Lentotähti (repülő csillag) = met. or.
Linnunrata (madár útja) = Via lactea.
Lumitähdet (hócsillagok) = β vagy γ Ursæ minoris.
Luomisen tähti (a teremtés csillaga) = α Aurigæ (Capella).
Luoman tähti (a teremtés csillaga) = Saturnus.
Orjan kynäre (a rabszolga könyöke) = $\epsilon, \vartheta, \iota$ Orionis.
Otava (medve), *Oikea otava* (az igazi medve) = Ursa major.
Otavan häntä (a medve farka) = ?
Otavan sarvet (a medve szarvai) = ι, κ, ϑ Ursæ Majoris vagy σ, λ, τ Ursæ majoris.
Otavan silmät (a medve szemei) = α és β Ursæ majoris.
Otavan seuraajat (a medve kísérei) = α és γ Canum, β és γ Bootis.
Pieni Otava (a kis medve) = Ursa minor.
Pietarin sauva (Péter pálczája) = δ, ϵ, ζ Orionis.

- Päritähti* (körscsillag) = Aurigassa.
Pohjan Otava (észak medvéje) = Ursa major.
Pohjan tähti (észak csillag) = α Ursæ minoris (Polaris).
Päivä tähti (nappali csillag) = α Andromedæ.
Rianseula (rigai szita) = Plejades.
Ruotsin Otava (svéd medve) = Ursa minor.
Rysmätähdet (csoportescsillagok) = Plejades.
Ryssän otava (Oroszország medvéje) = Cassiopeia.
Ryssän otava viisarit (az orosz medve mutatója) = Perseus.
Ryönän tähti (a partra dobott tengeri növények csillaga) = Procyon (α Canis minoris).
Seitsen tähtinen (hétescsillagú) = Ursa major.
Seulaiset (a kis szita lyukai) = Plejades.
Silmätähti (szemcsillag) = Vega (α Lyræ).
Suomen Otava (finn medve) = Ursa major.
Taiwaan rukki (az ég rokkája) = Corona borealis.
Venäjän otava (Oroszország medvéje) = Cassiopeja.
Vesitähdet (vízcsillag) = α és β Persei.
Väinämöisen viitake (Väinämöinen kaszája) = ϵ , ϑ , ι Orionis.
Ammäntähti (vén asszony csillaga) = β Cephei.

II.

Kálmány Lajos: A csillagok nyelvhasznományainkban. Néprajzi tanulmány (Felolvasatott a Dugonics-Társaság 1893. évi jan. 8-án tartott ülésében. Szeged, Bába Sándor, 1893. 8-r. f. 26 l.)

A fenti cím alatt derék kis füzetet kaptunk, mely népies csillagászatunkat ismerteti, főleg a szegedi nyelvi hagyományok alapján, de figyelembe véve a magyarság más vidékeit, sőt a nemzetiségeket is. A nyelvhasznományok pontos és lelkiismeretes összegyűjtésén s a külföldi anyaggal való eléggé bőséges összehasonlításon és egybevetésén kívül — a mi természetes, mert hiszen Kálmány legmegbízhatóbb gyűjtőink közé tartozik — nagy érdeme a művecskének az, hogy a népies csillagnevek tudományos definitióját is adja és ez által a nemzetközi összehasonlításnak végre rég nélkülözött alapját teremtette meg. Az alábbiakban összeállítjuk a csillagok neveit és synonymjait a csillagászati meghatározásokkal egyetemben.

Háló (csomói) = Delphin α , β , γ , δ , ϵ , és a Kis ló α , β , γ , δ .

Halászkok = Andromeda β , δ , és Pegazus α , ζ .

Kis-Kereszt = Delphin γ , β , δ , χ .

Ökörcezető = ? — *Ökörkereső* = ? — *Tévejgő juhász* = Atair.

Csikés tyúk vagy *Fijas tyúk*.

Isten útja, *Jézus útytya*, *Tejút*, *Országútja*, *Tündérek útja*, *-járása*, *-fordulója*, *Szent-Mihály útja*, *Lelkek útja*, *Czigány út*, *Hadak útja* = Via Lactea.

Dönczöl, *Dönczöl szekér*. *Dönczöl szekere*, *Gönczöl szérűje*, *Könczöl*, *Dönczör*, *Dönczöz*, *Krisztus szekere*, *Nagy Dönczöl szekér*, *Magyar-*

országi Dönczöl szekér, Szent Péter szekere = Nagy Medve $\alpha, \beta, \gamma, \delta, \epsilon, \eta, \zeta$. (L. Szarvas magyarázatát Nyr. XVII. 433.)

Czigány = Atair. — Csósz = Vega.

Szérű = a Hattyu orra (az Albireo körül)

Kocsmá = Cassiopea $\alpha, \beta, \gamma, \delta$.

Nyüves kutya = a Cefeus szeme.

Részeg ember = Deneb vagy a Cefeus szeme.

Kis Dönczöl szekér, Törökországi Dönczöl szekér = a Nyilasban látható öt szekér alakú csillag és a Kis-Medve.

Ostoros, Czigány gyerek, Hüvely-piczi = Alkor.

Kaszás csillag, Kaszahúgy, Szent Ilona pálcája, Három kaszás,

Kaszások = Orion δ, ϵ, ζ .

Czigány kaszások, Gyűjtők, Marokverők = Orion $c, \delta, 1$.

Rudasok = Orion d, v, e . — Vontatók = Orion β , Nyúl α .

Sánta lány, Sánta Kata = Sirius. — Szép asszony = Scorpio α .

Sánta kiadás = a Nyilas szekérének rudesillaga.

Paradicsom kertje, Krisztus Urunk asztala, Apostolok csillagja, Mária kertyi, Ruzsás kert = a Korona csillagzat.

Koszorú csillag? — Két árva csillag? — Domokos kertje?

Napvezető (nem-e valami napfolt?)? — Hódvezető.

Hajnalcsillag, Hajnalvezető.

JANKÓ JÁNOS DR.

Elvonás általi szóképzés.

Das Verbum LARE. (Eine dritte Reihe dunkle Wörter.) Lexikalisches von J. M. Stowasser. Prag, F. Tempsky. Wien, F. Tempsky. Leipzig, G. Freytag. 1892. — 8-r. 20 l.

A szófejtés módszerére nézve igen érdekes és tanulságos olvasmány Stowasser bécsi tanárnak előttünk fekvő rövid füzeté, melyel harmad rendbeli adalékait nyújtja a szerző a latin nyelv homályos szavainak magyarázatához.¹⁾

Ama siker, melyet a szófejtésnek analógiás módszere a germán és román nyelvészet terén fölmutat, a klasszikus nyelvek buvárlását sem hagyhatja érintetlenül, s szerzőnk meg is kísérti több homályos eredetű latin szónak illetén magyarázatát, az úgynevezett *rückbildung* fölvétele alapján, mely nemét a szóalkotásnak újabban e folyóirat is *visszaképzésnek* kezdi nevezni. A dolgozat főcíme, „a *lare* ige”, mely voltaképen nem mutatható ki a latin nyelvben, rövid foglalata is jelzi egyszersmind szerzőnk ily módszerű szónyomozásainak. E füzetben magyarázott «homályos szavai» ugyanis legnagyobb részt ennek a *lare* igének visszaképzéséből állanak. Azonban bevezetőleg megemlékezik Stangl kutatásai nyomán Vergiliusnak zseniálisan merész szóelvonásairól,²⁾ kit nem nagy kímélettel *sprachharlekin*-nek nevez, s a költőnek

¹⁾ Az előző két dolgozat címei: *Dunkle Wörter* (1890) és *Eine zweite Reihe dunkle Wörter* (1891), kiadva ugyanazon kiadóknál. E két füzetében is számos figyelemre méltó szófejtést találni, köztük olyan módszerűt is, a melyet a fenti művecske alkalmából itt szóba hozunk.

²⁾ Hogy nehányat közülük megemlítsék, a *bifariam*, *multifariam*

némi menteségtől kimutatja, hogy hasonló elvonások, visszaképzések, illetőleg összetételes alakoknak visszahatásai az alapszókra a régibb, helyes latinságban is észlelhetők. A *gressus* participiumbeli látszólagos hangzólágyulás a *gradior* *ā*-jával szemben szerinte másképp nem magyarázható, mint az összetételes alakokból, melyekben az *ā* helyett a praesentisben is mindig *ē* mutatkozik: *aggredior*, *progredior*, *transgredior* stb. A *tuli* alak a régibb reduplikált *tetuli* helyett szerzőnk szerint csupán az igekötős *contuli*, *detuli* stb. hatására származhatott.

S itt áttér a szerző a kiderítetlen *migro* igének magyarázatára. Ez szerinte nem egyéb, mint egy sémi eredetű, helyfogalmat jelentő kölcsönszónak denominális igésítése, mely szó a görögbe is átszármazott *μέγαρον* és *μάγαρον* alakokkal és azonos vele *Μέγαρα* városnév is. Az illető szónak pún alakját idézi is Isidorusból: „*magar* Punice *n o v a m v i l l a m* dicunt.»¹⁾ A sémi eredet annyival valószínűbb, mert mint az egész attikai partvidéken, Megara környékén is laktak megtelepedett sémiak. Már most valamint a görögben keletkezett egy *μεγαρίζειν* („laká-t építeni“) ige az idegen eredetű *μέγαρον*-ból, úgy támadt a latinban is egy **magrare* denominális ige szerzőnk szerint, még pedig először csak igekötős szerkesztéssel, a mi mindjárt az eredeti *magar* sz. a hangzójának *i* vé gyöngülését is megmagyarázza, úgymint: *e migrare* azaz „a magarból kimenni, kiköltözni“, *im-migrare* „a magar-ba bevonulni, beköltözni“, *de-migrare*, *trans migrare* stb., s csak ezekből fejtett ki utóbb az egyszerű *migrare* is.

Majd Priscianus elvonását fejtegetvén, ki *leo*—*lere* igét következtetett ki a *lino* igének *levi* alakú perfectumából, azt jegyzi meg szerzőnk, hogy ma már nem lehet kétség a felől, hogy a *delere* ige, többi *e* tövű alakjaival együtt, csupán visszaképzés a *delino* igének *delevi* alakú perfectumából (vö. *lino*: *levi*-ből Priscianus *leo*-ját).

A további fejtegetésekből megemlítjük azt az érdekes etymologiai tévedést, melybe szerzőnk szerint Bréal és Bailly jutottak, kik szótárükben (*Dictionnaire étymologique latin*²⁾. Paris, Hachette, 1886) egy **buro* igét vesznek föl a *comburo* (szerintük *com*+*buro*) magyarázatára. Stowasser szerint e szónak alapja a közönséges *uro* ige, melynek decompositumát a *co-(a)mb-uro*=*comburo*-t szófejtőink nyelvérzéke a nagyszámú *con-* praepositíós igék után ekként elemezte: *com-buro*. Fönmarad azonban még a *bustum* „halottégető hely, temető“ szónak a magyarázata, melyet Bréalék szintén ehhez a fölvetett **buro* hoz fognak, de Stowasser e kérdést nem bolygatja.²⁾ Érdekes még az *irritare*ból elvont *ritare* ige is Priscianusnál, mely a szónak ilyen elemzéséből származott: *ir-ritare*, azaz *in ritare*; holott szerzőnk szerint az *irritare* szó, melynek *hirritare* mellékalakja is van, a *hirrire*, *irrire* (morog, ebről) igéből származik, ez

után megalkotja e kifejezését: *uno tantum fario contentum esse*; *festim-et* von el a *confestim*-ből, *opia*-t az *inopia*-ból; sőt deminutivumnak nézve a voltaképen *-erum* képzővel alakult *ferculum*-ot, egy semleges *fer*-t enged meg magának, stb.

¹⁾ Vö. héber *magúr* lakás, időzés.

²⁾ Pott szerint csakugyan itt is összetétel volna: *bustum* = *b-ustum*, s a *b* a gör. *βρό*-nak felelne meg (l. Vaniček: *Griechisch-latein. etymol. Wörterbuch*, 512).

pedig nem egyéb, mint denominális ige az *ira* 'harag' = *hira* 'bél' főnévből. (E két főnév eredeti azonosságára nézve vö. Bréal Bailly id. munk.)

Itt hivatkozik szerzőnk egyéb indogermanisták fejtegetéseire, melyek szerint hasonló visszaképzések pl. *prostrare*, a *prostrernere* igének *prostravi prostratus* alakjaiból; *irari*, *irascor* mellett ennek *iratus*-ából; *contrire*, *conterere* igének *contrivi contritus* alakjaiból.

A dolgozat zömét, mint mondtuk, a most következő *lare* ige visszaképzései teszik. Tudvalevőleg a görög *λα-, τη-* gyökérnek (vö. *ἐ-τη-ν, τη-ναι* stb.) a latinban csak a *latus* (vö. gör. *τη-τός*) igenév, illetőleg *latum* supinum, továbbá a *latio* és *lator* főnevek tartották fenn teljes mását (ezek helyett: **tlatus*, **tlatum* stb.), melyekhez még a frequ. képzésű *latitare* 'hozogat' ige tartozik. Az egyszerű *lo-lare* igének, e származékain kívül, semmi nyoma. Már most Stowa-ser több *-lare* és *-lari* végű igeről azt bizonyítja, hogy olyan összetételes alakokból származtak visszaképzés útján, melyekben a *fero* ige schemáját kiegészítő főntebbi alakoknak valamelyike szolgált alapszóul. A latin nyelvrésznek egyszerűbb volt e *latum*, *lator* stb. végzetű alakokat *la-* végzetű tövekhez fűzni, mintsem hogy az annyira elütő *fero* tövét használták volna hozzájuk a folyó cselekvés alakjaiban.

Így *circulari* a *circulator* (= *circum-lator*, körülhordozó) főnévből támadt, visszaképzés útján, holott a 'körülhordozás' (s aztán szenvedőleg 'körülhordoztatás, körüljárás') fogalmát különben a *circumferre* ige fejezi ki; — *ustulare* nem valami ki nem mutatható deminutív **ustulum*-ból eredt szerzőnk szerint, hanem a *fero* igének ilyen supinum-os szerkezetéből: *ustu-latus est*, *ustu-laturus est* stb. (vö. *laudatu-iri*) vagyis 'elégetésre vitetett' stb., mely szenvedő kifejezésekből aztán könnyű volt az *ustulare* igét elvonni; — hasonló szerkezetekből vette eredetét a *gratulari* is: ad me venerunt *gratu-latum*, *gratu-laturi* stb.; — *peculari* viszont ilyen összetételekből származott szerzőnk fejtegetése szerint: *pecu-latus*, *pecu-lator*, azaz *pecu(s)-latus*, *pecu(s)-lator* = *pecu(niae ab)-latus*, *pecu(niae ab)lator*. Hasonló módon van még magyarázva a *praestolari* ige is. A *ventilare* igét azonban óvatosságból már nem a *venti-lator*, *venti-latio* összetételekből magyarázza szerzőnk, minthogy e szók csak később kerülnek használatba, hanem a *venti labrum*-ból (szórólapát), ilyen viszony segítségével: *flabrum*: *flare* = *ventilabrum*: *ventilare*. Csak az a baj, hogy magát a *venti-labrum*-ot aztán nem magyarázza meg kellőképpen.

Ezek után még egy pár homályos eredetű szóról ad szerzőnk magyarázatot (*Faustulus*, *fas*, *faustus*, *fastus*, *fanum*), melyeket azonban más úton keletkeztet.

Érdekes füzetkéjének eme bemutatását egy észrevétellel kell bezárnunk, mely a benne rhapsodikusán inkább mint rendszeresen tárgyalt tüneményre vonatkozik.

Nézetünk szerint az úgynevezett *visszaképzés* (*rückbildung*) műfogalmát egy kis megszorítás-al kellene alkalmaznunk. Abban a jelenségben például, hogy *grassus* helyett az összetételes *aggressus*, *progressus* stb. hatása alatt *gressus* keletkezik, mi nem visszaképzést, hanem egyszerű *nalogikus* hatást látunk. Igazi visszaképzések voltaképpen azok az esetek volnának, mikor *delino*-nak *delevi* alakjához *deleo*-t, *pro-*

sterno-nak *prostravi*-jához *prostrare*-t alkot a nyelvszellem, mikor a *-latus*, *-laturus*, *-latio*, *-lator* végzetű összetételek mellé *-lare* végű igék állnak elő. Visszaképzésnek, vagy mint eddig nevezni szoktuk, elvonnásnak tarthatjuk azt is, mikor *immigrare*, *demigrare*, *transmigrare* stb. alapján egyszerű *migrare*-t alkotott meg a latin nyelv.

Ellenben mikor a nyelvérzék az *irrire*-ből származó *irritare* igét *ir-ritare* elemekre bontja s belőle *ritare*-t von el, vagy — hogy nyelvünk-ből is idézzek egy pár érdekes esetet — mikor a *föllebbez* (= *föllebb-ez*), *föltételez* (= *föltétel-ez*) és *kézbesít* (= *kézbe-s-ít*, vö. *semmisít*, *valósít*) igéket a népnyelv *föl* és *lebbez*-re (*lebbezen föl*), *föl* és *tételez*-re (*nem tételeztem volna föl róla*), *kézbe* és *sít* re (*nem sítette kézbe*) bontja szét, mikor a *kisdedővő*—*kisdedő*-ből *dedó* és *dadó* főneveket fejt ki sok vidéken¹⁾: az ezen esetekben mutatkozó nyelvi jelenséget találójában elemző szóalkotásnak nevezhetjük. ZOLNAI GYULA.

A Besztercei Szójegyzék.

A *Besztercei Szószedet*. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szóműtatókat készített hozzá *Finály Henrik*. A nyelvemlék hasonmásával. Ára 2 frt. Budapest, 1892. 8. r. 92 l. és 16 lap igen sikerült fényképi hasonmás. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. XVI. k. I. sz.)

I.

Szivesen megbocsátjuk a kiadónak a kevéssé izléses címet azért a fáradtságért, melyet a becses *Besztercei Szójegyzék* kiadására s magyarzására fordított. Ez a szójegyzék mind a magyar, mind a középkori latin nyelv szókincsére nézve nagyfontosságú s azért megérdemli, hogy nyelvészeink lehetőleg földelítsék a benne foglalt számos kétes olvasatu szónak alakját és jelentését.

Finály már sok ilyen kétes szót megfejtett. Kár, hogy nem vette tekintetbe azokat a megjegyzéseket, melyeket a tavalyi Akadémiai Értesítőben s a NyK.-ben tettem közzé. Az ott mondottakat ezúttal még egy pár helyreigazítással kívánom megtoldani.²⁾

29. sz. «*nepus, fier fiv unaka*» hat soruyi találgatás a helyett, a mi a végén csak kétkedőleg említve s a mi első tekintetre világos: *nepos, férfit unoka*. (Így van a 295. sz. a. 9 soruyi szószaporítás arról, hogy *capito* se Ducangenál, se máshol nem jelent halat s a végén azt mondja: «Egyébiránt még azt találok, hogy *capito*=*cyprinus aspius*.» Ez ugyan csak nem tiszta philologusi munka.)

¹⁾ Vö. Simonyi: Az analogia hatásairól, 14. lap és: A magyar nyelv, I. 20, 21. Az utóbbi helyen tárgyalt *dedó*-ra nézve megjegyezzük, hogy Nagybányán (Szatmár m.) is használatos, s megemlítjük rá a következő érdekes feleletet is, melyet egy enyiczkei (Abauj m.) fiúcska adott e kérdésre: Te is a kisdedőba jársz? — Nem, felelt rá, én már a nagy *dedóba* járok (értsd: az elemi iskolába).

²⁾ Ezeknek egy részét már az Akad. Értesítőben is közöltem. L. még Tagányi Károly becses értekezését (A BesztSz. kulturtörténeti jelentősége) Századok 1893. és Melich János megjegyzéseit az idej Nyelvörben.

37. sz. *privignus, fiál*. A kiadó azt mondja: «vajjon nem *álfiú*, megfordítva *fiál* alakban?» E szerint mindegy volna magyarul *álhaj* és *hajál*, *álkulcs* és *kulcsál*, *tolvajkulcs* és *kulcsoltovaj*, *vendégoldal* és *oldal-vendég* stb. stb!

125. sz. «*hasta zutha*»; ezt így olvassa: *hasta, dsida*; pedig a *zutha* így igazítandó: *zucha*, s így olvasandó: *szúcza*.

127. sz. «*lancea zulcha*»; F. szerint ez is csak *dsida*; pedig ez *szulcza*, az előbbinek teljesebb formája (ószlov. *sulica*).

224. sz. «*canna, zelep*, azaz *czölöp*» F. *Canna* az én latin szótáram szerint, *kaka, nád'*, tehát nem lehet 'czölöp'. Minthogy «*vallum, gát*» s más ilyen fogalmak előzik meg, kétségkívül így olvasandó: *canalis, zselép* vagyis *zsilip*.

308. sz. «*cancerator rakożó, olv. rákoző*» — olv. *rakazo* vagyis *rákászó*.

590. sz. «*canapea, agler*» — mint már NyK. XXII. 525. említetem, így olvasandó: *aglep=ágylep*. Az ott idézett bizonyító adaton kívül találtam még egyet: «*ágylep: bettgewand*» Staut József: Közön-séges Levelező 1834. 538. (egy szójegyzékben, mely új szókat s tájzókat foglal magában).

614. és 618. *aranyas és feyer fedel*, v. ö. NySz. *Fédel*.

657. és 658. *pedial* és *pedile* fölött bizonyosan összetartozik a két magyar szó *keremheg thekerew = körömhegy-tekerő*; v. ö. NySz. *szártekerítő: periscelis, knieband*.

686. «*barhanus, velez*» — a kéziratban inkább *velez*-nek olvas-hatni, a hogy ma is nevezik a barketet (szótárainkban nincs meg). Talán egy evvel az a *veletz* is, melyet Pestinél találunk; l. Nyr. 85—6.

726. *alu* tulajdonkép a következő *plumbum*hoz tartozik, de talán nem *olom*-nak olvasandó, hanem *oln*-nak, a mi az *ón* szó eredetibb formája volna; l. Budenz: MUGSz.

754. «*ascia, zalu = gyalu*» F. Nem *gyalu*, hanem *szalu*, l. NyK. XXII. 524.

906. «*tilia, has fa*, olv. *hárs fa*». Ez az értelme, de nem kell így olvasni, mert régente *hás-fának* is mondták. — Ép oly kevéssé kell a *thiuis*-t (919.) *tövis*-nek olvasni, mert *tivis*-nek is mondták.

1017. «*coagulum, thar*» — ezt F. nem tudta megfejteni, pedig világos, hogy *tarh* vagyis *taroh, tarhó*, l. NySz. *Tarhó*.

1275. «*muscido, pelezu*» és 1276. «*muscidus, pelezues*». E két szót F. nem tudta megfejteni. Olv. *pelészne* és *pelésznes = pilisznye, pilisznyes* (Mátyusföldön s a Székelységben, l. Tájisz., v. ö. *penészles, penész-lédik* (Veszprém) vagyis *penész* és *penészes*. Ószl. *plēsni*, l. Mikl.

1294. «*carenadus, hy kew*» — konyhai szerek közt áll ugyan, de azért alig lesz más, mint az a *hékő*, mely CzF. szerint felső malomkővet jelent (de aligha **hég-kő*-ből lett, mint CzF. magyarázzák, hanem a m. *hiú kő*, vagyis üreges, lyukas; a másik *hékő*-re nézve, mely úgy látszik mennykőt jelent ebben a hegyaljai szólásban: «*hékő üssön meg!*» igaza lehet Kassainak Szókönyve II. 394. lapján, hogy tulajdonkép **hév-kő*, vagyis tüzes kő). A *hékő* előkerül a NySz. egy idézetében is, a *Kő* szó-lásai közt: «A lisztet is csapon veszik [vagyis liszt helyett bort] s *hé kőre felöntvén* csákányosan balul függ a kobzok» (Csúzi: Síp 16=g a r a t r a felöntvén, v. ö. CzF. *Hékő*.)

SIMONYI ZSIGMOND.

II.

Ez a szócsetet, melyet inkább szójegyzéknek, t. i. nem szövegből és szótárból kiszedett szavaknak, hanem rendszeresen összeállított jegyzéknek lehetne hívni, rendszeres sokoldalúságánál fogva annyiféle részletes ismeretet kíván a magyarázótl, a mennyivel alig rendelkezhetik egy egyes ember. Ennélfogva többeknek kell közreműködni, hogy minden adata világossá legyen. Ez bátorít fel engem, hogy ámbár nagyon kevésel tisztázhatom a homályosságokat, ezt a keveset is nyilvánosságra hozzam. Megjegyzéseim legnagyobb része a nyelvemlék képmásának figyelmes olvasásából származik, a mennyiben néhol más írást látok benne, mint a közlő, néhol pedig talán csak sajtóhibákat igazítottok helyre. Sok helyütt a kiejtés felől is eltér a felfogásom a közlőtől s végül pár magyarázatot is megkoczkáztatok.

A lépésmást példányomban római lapszámokkal láttam el (talán az eredetiben sem lett volna barbarizmus ezt megtenni) s e számokat könnyebb kezelés kedvéért a magyarázó szövegbe is átvittem az arab lapszám alá. Viszont a magyarázat praktikus számozása alapján a képmás lapjain minden ötödik s a legutolsó sor utolsó szavának számát kitétem a lapszámra. A ki tehát fejtegetéseimet össze akarja vetni a képmással, saját kényelmét biztosítja, ha előbb ezen számozást szintén elvégzi. De mivel ez a munka többet emészt fel egy negyed óránál; közlöm itt mind a két számozást: 1. A magyarázatban: a II. lap első szava a 86. szó [ez a lapszám még ki is van téve a magyarázatban, a többi nincs], a III. lapé a 175, IV: 266, V: 354, VI: 464, VII: 563, VIII: 650, IX: 736, X: 808, XI: 886, XII: 984, XIII: 1064, XIV: 1149, XV: 1226, XVI: 1316. -- 2. A képmásban: az I. lapra 5 sronként és az utolsó sor végére ezen számok jönnek: 25, 55, 81, 85, a II. lapra 112, 138, 162, 174; III: 200, 224, 253, 265; IV: 290, 318, 343, 353; V: 381, 412, 444, 463; VI: 495, 518, 550, 562; VII: 588, 609, 638, 649; VIII: 673, 696, 723, 735; IX: 759, 781, 797, 807; X: 834, 855, 880, 885; XI: 916, 939, 969, 983; XII: 1003, 1032, 1052, 1063; XIII: 1089, 1110, 1136, 1148; XIV: 1168, 1197, 1225; XV: 1252, 1279, 1304, 1315.

Ezen számozásra támaszkodnak tehát megjegyzéseim, melyek íme itt következnek.

1. Latin olvasatok:

- II. 113—14. közt [*genic*]ulára van, nem *-re*.
 IV. 303. *sillumis* áll, *silluris* sajtóhiba lesz.
 344. *petrosolium* olvasandó, nem *petrosolinum*.
 VII. 584. *Cervile* a ' jel utólag ki van húzva.
 VIII. 683. *blaneus* van írva, persze tollhibából *blauus* h.
 735. nincs egyszerűen *fantum* írva *ferramentum* helyett, hanem az *f* után megvan az *er* szótag rövidítése, az *m* fölött pedig az *en-*t jelentő vonás.
 756. *trelbellum*: az első *l* ki van húzva.
 784. után: *rad*: a kéziratban világosan *vnd* (*und*) áll.
 X. 824. *parilla* vízszintes vonallal keresztül von húzva.
 XI. 899. *Sodaicus* az *i* ki van húzva.
 914. *expressus* sajtóhiba lesz: a kéziratban világosan *cypres-*
sus áll.

944. (a lapszélen) *comipes* fölött egy *r* jelölő rövidítőjel áll.
 XVI. 1205. *ascedula* is sajtóhiba lesz, az írásban *ascendula* van.
 1211. *stuccime e-je* fölött egy rövidítőjel áll, = *r*?

2. Magyar olvasatok.

- I. 20. *anyak*: világosan *d*-vel van írva = *anyád* személyragos alak.
 25. *row*: *rew*-nek is olvasható.
 74. *yegruha* két szó, mert a *g* szóvégző jellel van írva.
- II. 151. *hod nog* h. *had nag* látszik.
- III. 176. *vizi tolvaly*: az *l* ki van húzva.
 185. *bayiuuag* h. *bayiuunag* áll; a tanuló a főnév helyett annak magyarázatát írhatta: (mikor) *bay*(*t v*)ívnak. A *k*: *g* cserére nézve l.
 I. 36. *ferjeg* = férjek. VIII. 683. *keg* = kék. V. ö. lent 1088.
 193. *záz nog* lehet *zaz nag* is.
 194. világosan *tiz nag* nem: *nog*.
- IV. 308. *rakozó* h. vagy *rakozau* vagy még valószínűbben *rakozow* van írva.
 VI. 503. *var fog resei* h. olv. *var fog rekesci*, csak a második *e* nem látszik, a többi világosan olvasható; a *sz sc*-vel van írva mint több helyt.
 538. *zeloniem* h. *zelomom* van.
 551. *rachka-t ruckha*-nak is nézhetni s akkor rucskának kell ejteni.
- VII. 572. *agfel* két szó: *ag fel*.
 605. *phathyol* h. *phathyal* van írva. V. ö. *unaka bajnak* I. 29.
30. III. 187.
- IX. 773. *farham* az íratban: *forham*.
 790. *nemen yaro* pedig: *nemon yaro*.
 796. *chenk* h. *chench* áll.
- X. 809. *zelew scedeti kor*: a második szóban nincsen *i*, hanem csak egy szóvégi jel, tehát: *z. scedet kor*.
 830. *forbath*: *forboth*.
 846. *kertrel*: íráshibával *keruel* áll.
 849. *godolya*: *godolye*, vagy tán *go dolye* áll.
 878. *zolma* h. *zolmu* van.
- XI. 888. *rekertye* h. *rokertya* v. *-tlya*.
 941. *idem* h. *idem est*.
 960. *almas scine* h. *alma scine*.
 966. *zomar*-ban nincs *o*, hanem *a*, és a végén *r* helyett csak rövidítőjel.
 971. *nereg* h. *nerg*.
- XII. 1003. *jeh*: *yeh*-nek is olvasható.
 1025. *jeh* csakis *yeh*, v. ö. íhász.
 1031—1032. *dizno* és *disno* előbb *g*-vel voltak írva s utólag vannak *d*-vel javítva.
 1033. *emeyzno*: ebben meg is maradt a *g* javítás nélkül, Finály hibásan tekintette *y*-nak. A *g* után látható egy beszorított *i* is, tehát *emegizno* áll. Ejtés: *eme gyiszno*.
 1041. *yeh pazor* h. világosan *yeh p.* van írva. V. ö. 1025.
 1088. *monnok*: olvasható *moimok*-nak is; az *i*-n nincsen ékezet, mint a hogy 1090-ben *menied*-en sincs. Ez esetben többes számú szót

irt a szerző, mint I. 36. ferjeg=férjek, melyben *k* helyett áll a *g*. Melich J. fejtegetése (Ny. XXII. 174.) nem meggyőző.

1090. *menieth*: *menied*-nek van írva.

1137. *zunüg*: az *i-k* pontjel nélkül állnak, s így a szót *zunug*-nak, sőt *zunag*-nak is lehet nézni. Szúnyug v. szúnyag? Én inkább az utóbbit hiszem.

XIV. 1159. *haranga*: a *g* után szóvégző jel áll, tehát lehet, hogy ezzel az *a-t* kitörültnek vette a leíró.

1164. *luptā*: a képmásban az *a* felett inkább csak papiros-szenny, nem írásjel látszik, a *t* pedig *r*-nek is nézhető: *lupra*. Érteni persze így sem tudjuk.

1190. *seregel*: *sseregel* áll.

1193. *zerdal* h. *zordel* áll.

XV. 1254. *pagacha*: *pakacha* áll.

1263. *pohanca*: hatalmas botlás; az írásban *hobarica* áll. Lásd lentebb.

1270. *vakarch* tulajdonkép: *vacharch*.

3. Ejtés, magyarázatok.

I. 29. *fier fiu unaka*: ha itt «férfiu unoká»-t kellene gondolni, akkor utána «asszonyunoka» állna, nem «leány unoka». Tehát vagy megfejtethetlen az első szó, vagy *fia fiu* áll ott, azaz «fiának fia», a második szóban személyrag nélkül, mint a tulajdonnevekben: Pálfi, Gálfi, vagy ebben: madárfi, atyafi. L. 31. *athya fiu*, 17. *hug fiu*, XIV. 1220. *tyk fiu* (tyúk fi). Ebben az esetben itt két kitételrel van lefordítva a latin szó, mint több helyütt: V. 384: *mazala* vag *feier malua*, VIII. 662: *festék* vagy *irha*, IX. 791: *agár* vagy *horth*, XIII. 1083: ez uz (= éz, óz, vagyis kétféle ejtésben kellett a szónak élnie s a leíró mind a kettőt kítette) így gondolom ezt a két helyet is megfejtethetőnek: X. 834: *maza pahar*: német *maasz* és *pohár*; XIV. 1212: *bagul molon* (csakhogy minő nyelvből való a *molon*?).

60. «*canus ez* olv. *ősz*»: inkább *ész*-nek olvasandó.

67. «*sponsus rey* olvasd *vő*»: nézetem szerint: *vej*, mint ebben: *vej-e*.

II. 148. *tarsak*: igazat adok Melichnek, ki Nyr. XXII. 177. tar (azaz tarka) zsáknak olvassa.

IV. 271. «*nauta reviz* olv. *révész*»: én itt oly különbséget találnék, mint édes és ídes közt, tehát a leíró így beszélhetett: *révész*.

294. «*pasar* olv. *pozsár*»: megmaradnék a *pasár* mellett, először mert több szóban van még itt *a* a mai *o* helyén: *unaka* I. 31. *baynac* III. 187., *phathyal* VII. 605., másodszer mert *zs* helyett *s-t* még gyermekkoromban is eleget hallottam felső Erdélyben: *sinór*, *sajtár*.

306. *chuk hal* «hogy az *anguilla* lehetett-e valaha magyarol *csík*, nagy kérdés.» Azt hiszem, ha a *csík* után ki van téve, hogy: *hal*, ez nem *csíkot*, hanem *csíkhöz* hasonló halat, tehát *ángolnát* jelent.

317. *vivarium idem versa*: I. Nyr. XXII. 179. Melich J.

VI. 498. «*murus kufal* olv. *kőfal*»: nem, hanem *kűfal*, ép így IX. 748: *kumyes*: *kűmies*, *v* nélkül.

510. «*kemyn* olv. *kémény*»: *kémíny*, I. IV. 271.

512. *sobam*: *therm*: ha «élénk tudata volt emberünknek, hogy

szoba idegen szó» (és latinnak nézte), akkor alig lehetett idegen nyelvű, nem is látszik annak; a magyar szók közt az írás nehézségei dacára félannyi hiba sincs, mint a latin részben.

VII. 615. «*kezenthew* olv. kőöntyű» «*arantheu* arany tű?»: Én ke-sentő-t, arany tő-t olvasnék, mert az ő-t elég buzgón, a *ty*-t pedig majdnem kifogástalanul jelzi a leíró, végül a tüt mai nap is hallhatni tő-nek.

VIII. 661. «*ziuu* olv. szij v. sziju»: legyen *zivu*, a *v*: *j* hangváltozás gyakori, a 711. és XII. 986-ban előforduló *ziw* és 712': *ziu* pedig nem tesz lehetetlenné ezt az ejtést, mert szokás volt egy betűt kettő helyett csak egyszer tenni ki, ha kétféleképp kellett is kiejteni. A *w* mint *F*. maga mondja, itt is számít a latin részben *vu* szótagnak.

XI. 906. «*has fa* olv. hárs» talán még csak *háss*, és a *hárs* ebből oly dissimilatióval keletkezett, mint a *schatz*-ból a *sarcz*, *piazza*-ból *piarcz*. L. még: XV. 1287.

946. *trancator*: töve megvan az oláhban egy származékban: *trancaleu* s innen a magyarban is: tránkáló: ügyetlen, hosszú testű.

950. «*masud fiw* olv. másod fű»: olv. helyett csak azt irtam volna, hogy «értsd», ejteni másod fiv-nek kell. V. ö. «füvek» s ma: füvek.

951. «*feketew* olv. fekete»: ennek a szónak s NySz. számos alakját ismeri *i ü ő* végzettel, tehát itt is *fekető* lesz.

XII. 998. «*yne* olv. ünő»: iné, az *ü* későbbi fejlődés.

1011. «*gepiu* olv. gypaju»: nem maradhatna gypaju? [De NyK. X. 82!]

XIII. 1087. *zeul* Fin. úgy látszik *sül*-nek olvassa, de az *eu*-t e kéziratban mindenütt olvashatjuk *ő*-nek, a *z*-t pedig ezen és az előző lapon egy helyt sem találjuk s helyett, pedig fordul elő *s* is, tehát nincs mért eltérnünk a többi nyelvelmékek ejtésétől, melyek *szöl*-t mutatnak. L. NySz. Előbb a *sz* válik *s*-vé, aztán az *ő ü*-re, a *l* után pedig a *n* olyan fiatal változás, hogy a NySz.-ban nincs is rá példa.

1148. *vlto' mū*: a latin szóban a *t*-t szabad olyan *c*-nek is vennünk, mint 1123—4: *lacerta* és *locusta* szókbán, az *o* pedig annyival kisebb más *o*-knál, hogy bizvást az *us* szótag rövidítésének vehetjük, melynek farkát már elmulasztotta a leíró kitenni; a felső rövidítőjel egy *r*-s szótagot, talán *er*-t jelent: *ulcerus*. Hogy van-e ilyen szó és hol, arról nem szólhatok, csak azt mondom, mit a szemem sejt, mert Du Cange nincs rendelkezésemre. Ha ez a szó valami daganatot jelent (tekintettel arra, hogy méh és darázs előzik meg és a skorpió követi, v. ö. XV. 1278—79.) akkor a magyar szó *növés*-t, kinövést rövidít, ha pedig férget jelentene, akkor tán a *nyū* lappang benne. Egyébiránt a *nyū* előfordul a VIII. 1134. alatt: *ny fereg*.

XV. 1263. *pohanca*: *hobarica* (1. fent). A habaricza nem ismeretlen szó, CzF. szerint a. m. «pocsalék, híg sár». De minthogy ez helyünkön, az ételnevek közt, nem talál, hajlandó volna az ember *hobarica*-t olvasni, mely (persze ma már *habarnyicza* alakban) a. m. 4. polypus (CzF.) meerfisch mit vielen füssen (NySz). — 2. «tejes vagy mézes keverékes étel» (Tsz.), «téljél föleresztett, habart leves» (CzT.). Iratunkban, tekintettel arra, hogy piskóta, béles, (mákos, vagy pedig száraz = bőjtös) csik és szelet-kenyér közt áll, a 2. jelentést, azaz kenyérré mire öntött habarcsot kell értenünk. Ilyet kell értenünk a NySz. utolsó idézetben is («Barassnok az kűfala *podácsából* rakva. Jer ki Kata, ha kell

néked föles habarnica»), hol ez a habarnicza nincs külön választva a «polypus» jelentésütől. — Lehet tehát, hogy a leíró, mivel szava még *hobarica*-nak írva is alig fért el a latin *liba* felett. rövidítéssel akart élni, de a jelt elfelejtette kitenni. Azonban az sem lehetetlen, hogy kéziratunkban semmi íráshiba nincs és az ő korában még nem választották külön oly élesen az ehető s ehetetlen habarék nevét. [De l. Mikl. 218.]

1287—9. 1291. mindenütt *nyas* van írva a mássalhangzó hosszúságának elhanyagolásával: *nyáss* lehetett, melyből a nyárs alak származott. V. ö. XI. 906.

1294. *hy kew*: bizvást ellehet a konyhai szerek nevei közt, még ma is találni nagyon szegény házakban is sóórló kézi malmot, melynek szintén van «hé-köve» (l. Akad. Ért. IV. 226. [= itt 231. l.]) felső, tehát lyukasztott órló-köve.

1295. schartago *serpenye*: a latin szó írása mutatja, hogy szó elején magyar *s*-vel ejtette a leíró kora a latin *s* hangot. V. ö. 592. schator, 1020. schayt, 1063. farcasch.

A képmás befejező soraira hadd jegyezzem meg, miután még nem említették fel, hogy versben vannak írva:

Qui nescit scribere (hoc) nullum putat esse laborem
Tres digiti scribunt totum corpusque laborat.

A két hexaméterre rímes vers következik:

Quis te furetur,
Tribus lignis associetur.

Ismeretes, hogy az ily versek szokása a legújabb időkig fenmaradt, gyermekkoromban többnyire ezt a verset láttam ócskább könyveken:

Ha szereted Istened, Ne lopd el a könyvemet, Fordíts három levelet, Megkapod a nevemet.

KALMÁR ELEK.

Kisebb közlések.

Francia kormányrendelet a helyesírás ügyében. Egész terjedelmében közöljük itt a francia közokt. miniszternek 1891 ápr. 27-én kiadott rendeletét, nem csak francia professzoraink és nyelvkönyvíróink kedvéért, hanem azért is, mert e rendelet általában is rendkívül érdekes és tanulságos mozzanat a jelenkori helyesírási reformmozgalmak között.

Igazgató Úr! Most, midőn közeledik az elemi és középiskolai vizsgálatok ideje, kötelességemnek tartom fölhívni figyelmét azon szabad-
elví fölfogásra, a melyet a helyesírási dolgozatokra vonatkozólag a különböző bizottságoknak ajánlani czélszerű volna.

Nem szükséges bizonyítani, hogy a francia nyelv ismerete úgy az iskolákban, valamint a lyceumokban egyik legfőbb czélja az oktatásnak; azon vizsgálatok színvonalát, melyeknek föladata megmutatni, hogy a gyermek helyesen bánik a nyelvvel, megtartja szabályait, átérzi szelle-